

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 1, February 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.824

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 11.01.2019 Kabul Tarihi: 14.02.2020

Atıf Künyesi: Harun Çoban, "Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa ve Ermeni Olayları (1891-1895)", *History Studies*, 12/1, Şubat 2020, s. 147-169.

Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa ve Ermeni Olayları (1891-1895)

Bitlis Governor Hasan Tahsin Pasha and Armenian Events (1891-1895)

Harun Çoban

ORCID No: 0000-0003-4017-3689

Sakarya Üniversitesi

Öz

Bitlis, Osmanlı Devleti'nde planlı Ermeni olaylarının ilk başladığı yerdir. Hınçak Cemiyeti kurulduktan kısa bir süre sonra, Ermenilerin en yoğun yaşadığı bu vilayette Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışma ortamı oluşturmak için harekete geçmiş ve bunda başarılı olmuştur. Bitlis vilayetindeki terörün amacı, Avrupalı devletlerin dikkatini Doğu Anadolu'daki Ermenilere çekmek ve Sultan II. Abdülhamid'e geciken ıslahat projelerini uygulatabilmektir. Osmanlı hükümeti bu ilk teşebbüslerden haberdar olunca Bitlis'e tecrübeli ve güçlü bir vali tayin etmek ihtiyacı hissetti. Hasan Tahsin Paşa, 1891-1895 yılları arasında bu vilayette valilik yaptı ve olayları planlayan Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan gibi birçok Ermeni çete liderini yakalayıp, teşkilatın sırlarını çözdü. Vilayette sıkıyönetim uygulayan vali, kısa sürede bölgedeki ABD misyonerlerinin ve Avrupa Devletleri konsoloslarının da bu iş içinde olduğunu ortaya çıkardı. Onun bu faaliyetleri hem Ermeni komitelerinin ve hem de İngiltere başta olmak üzere Avrupa Devletlerinin Doğu Anadolu hakkındaki planlarını bozacak nitelikteydi. Bu yüzden valinin görevden alınması için Osmanlı hükümeti üzerinde büyük bir baskı oluşturuldu ve Batı kamuoyu vali Hasan Tahsin Paşa'nın şahsiyetinde bir Osmanlı imajı inşa ederek bütün kitlesel örgütleri "Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin katledildiği" haberi üzerine çekti.

Bu makalede, 1891-1895 yılları arasında Bitlis'te yaşananlar vali Hasan Tahsin Paşa ekseninde, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtları ışığında, Avrupa'da propaganda basın merkezinde ele alınarak Ermeni Sorununun doğuşuna ve bunda Avrupa'nın etkisine dair bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Valiliği, Hasan Tahsin Paşa, Ermeni Olayları, II. Abdülhamid.

Abstract

Bitlis is the first place in the Ottoman Empire where the Armenian events began in a planned manner. Shortly after its establishment, the Hunchakian Society, in this province where the Armenians lived the most, took action to create an atmosphere of conflict between the Muslims and the Armenians. The aim of the terror in the province of Bitlis was to draw the attention of the European states to the Armenians in Eastern Anatolia and to implement the delayed reform projects Abdülhamid II. When the Ottoman Government became aware of these first attempts, the government felt the need to appoint an experienced and powerful governor to Bitlis. Hasan Tahsin Pasha served as governor in this province between 1891-1895 and captured many Armenian gang leaders such as Mihran Damadyan and Hamparsum Boyacıyan who planned the events and solved the secrets of the organization. The governor who practiced martial law in the province soon found out that the US missionaries and the consuls of the European States in the region were involved in this matter. His activities were in a way to disrupt the plans of both the Armenian committees and the European states, especially England, on Eastern Anatolia. Therefore, a great pressure was put on the Ottoman

Government for the dismissal of the governor and the Western public opinion built an Ottoman image under the personality of Governor Hasan Tahsin Pasha and drew all mass organizations on the news that “Armenians were massacred in the Ottoman Empire.”

In this article, the events in Bitlis between 1891-1895 will be discussed in the light of the records of the Governor Hasan Tahsin Pasha and Presidential Ottoman Archives, in the propaganda press centre in Europe, and an attempt will be made to reach a conclusion about the emergence of the Armenian Question and the effect of Europe in this.

Keywords: Bitlis Governorship, Hasan Tahsin Pasha, Armenian Events, Abdulhamid II

Giriş:

1. Bitlis'te Valilik Sorunu

XIX. yüzyılın sonunda Bitlis vilayeti idari bakımdan dört sancağa ayrılmıştı: Bitlis, Muş, Siirt ve Genç. Bu sancaklar da kazalardan oluşmaktaydı. Bitlis şehri vilayetin idare merkeziydi. Bitlis vilayeti Sultan II. Abdülhamid döneminde ön plana çıkmış, tarihi fonksiyonunu tekrar üslenerek merkez konumuna gelmiştir.¹ 1890 yılında vilayetin toplam nüfusu 276.998 kişiden oluşmaktaydı. Bunun 167.054'ü Müslüman, 101.358'i Ermeni, 4.948'i Katolik, 1.498'i Protestan'dı.² Vilayette Ermenilerin en yoğun bulunduğu yer Muş Sancağı, burada da Sason Kazası idi. Muş Sancağında 1890 yılında 118.560 nüfustan 51.808'i Ermeni'ydı.³

Ermenilerin nüfusu Müslümanlara oranla % 40 civarındaydı. Bu yüzden Ermeni komiteleri kuruluşlarından itibaren en yoğun çalışmalarını Bitlis vilayetinde gerçekleştirmişlerdir. Vilayet içinde Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan bazı problemler de komiteleri bu bölgeye çekmiştir. Vilayetteki Ermeniler şehirli ve köylü olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Şehir ve kasabalarda yaşayanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Müslümanlarla iyi geçinmekteydiler. Köylerde yaşayan Ermeniler, Bitlis, Erzurum, Muş, Van ovalarına dağıntıklar, göçebe değillerdi, kendi topraklarında ve Kürt beylerinin arazilerinde çalışırlardı. Ermenistan hayalleri yoktu, ne var ki bunlar Kürtlerin ve göçebe aşiretlerin saldırılarına hedef olmaktaydılar. Bölgede genel bir asayişsizlik söz konusuydu.⁴ Bu asayişsizlikten istifade eden Ermeni komiteleri özellikle Hınçak Cemiyeti kısa sürede bu vilayette yapılanmaya başladı. Bitlis vilayeti yöneticileri Ermeni komitelerinin çalışmalarını takip etmek için çeşitli yollara başvurdular ve Ermeniler arasına yine onlardan casuslar yerleştirerek takibe başladılar. 1890 yılında Ermeni komitelerini takip işi ve casusluk meselesi, Osmanlı yöneticileri arasında mücadelede bir araç olarak da kullanıldı.

H. Tahsin Paşa'nın Bitlis'e vali olarak tayin edilmesi, kendisinden önceki vali Mehmed Rauf Paşa'nın yaşadığı bazı olaylarla ilgilidir. Ermenilerle ilgili olaylar H. Tahsin Paşa'dan önceki valiler döneminde de⁵ yönetim kadroları arasında bazı problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur. 1891 yılında Bitlis valisi Mehmed Rauf Paşa ve Bitlis Kumandanı Ahmed Paşa arasında bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bitlis Kumandanı Ahmed Paşa, vali Mehmed Rauf Paşa'yı Ermenilerle ilgili ihmali olduğu gerekçesiyle İstanbul'a şikâyet etmiş, 13

¹Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*, Rusçadan Mütercimi: Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330/1914, s. 7.

²Kemal Karpat, *Ottoman Population 1820-1914 Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin 1985, s. 130.

³Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, Sayı:1, 2007, s. 1131-132.

⁴Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 280.

⁵Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yay., İstanbul 2007, s. 171-213.

Ağustos 1891’de Mabeyn’e müracaat eden M. Rauf Paşa, hakkındaki şikâyetlerle ilgili şu açıklamaları yaparak Kumandanın Bitlis’ten alınmasını istemiştir:

“1- Bitlis’te tutuklu Ermeni Serkis’in mahalli komisyonca yapılan tahkikatını fırsat bilen kumandan paşa tarafından aleyhimde Hilafet Makamına bazı iftiralar ve isnatları içeren bir telgraf çekildiği haber alındı. Kumandan Paşa, yakalanıp tutuklanan Serkis’in himaye sebebiyle terbiyesi cüretine gidilerek tahliyesi düşünülmüş ise de Erzurum vilayetinden alınan telgrafname üzerine tahliyesine cesaret olunamadığını bildirmiş, hâlbuki Serkis’in bir muzır evrakının Bitlis posthanesinde özel memur marifetiyle ele geçirilmesinde vilayetten buna dair asla bir çeşit müdahale vuku bulmamıştır. Kumandan Paşa, kurulan muhtelit komisyon vasıtasıyla Serkis’in sandığında otuz kadar muzır evrak meydana çıkarıldığını beyan ediyorsa da bu evraklar hükümet memurları vasıtasıyla Serkis’in hanesinin aranması esnasında ele geçirilmiştir. Buna şahit muhtelit komisyondan çoğu memurlar ve bazı hizmetliler olup hükümete mensup mütercimler vasıtasıyla binden fazla evrak arasından bazıları ayrılıp tercüme edilmiştir. Bu evrakın bulunmasında ve meydana çıkarılmasında kumandana ait bir başarı iddiasına mahal görülemez. Serkis’in 1886 tarihinde kurulan fesat komitesine reis veya üye olduğu ve hain fikirlerini uygulamak için elde ettiği hafiyelikle, Rusya ve İran memleketlerine gidip Bitlis havalisinin askeri harekâtı ve mülki tedbirleri ve benden alabildiği önemli sırları erbab-ı fesada bildirmeye vesile ve fırsat saydığı bildiriliyor. Serkis henüz 30-32 yaşlarında olup 1886 tarihlerinde komiteye girmesine yaşı müsait olmadığı, benden önceki valiler müteveffa Fikri Paşa ve saadetli Edhem Paşa hazretleri taraflarından hafiyeye hizmetinde istihdam oluna gelmiş ve bazı memurlarla iyi ilişkileri görülen diğer bir hafiyeye memuru tarafından sadakati haber verilmiş olduğundan acizleri tarafından da o hizmette bulundurulmuştur.

2- Hafiyeye memurlarının vazifeleri, duyduklarını ve gördüklerini hükümete haber vermektir, bunlara hükümetin sırlarını vermeğe bir sebep ve münasebet yoktur. Bu havaliden amelelik ve ticaretle Rusya ve İran’a binlerce Ermeni gidip gelmektedir, üzerinde hafiyeye memurluğu olsun olmasın Serkis de istediği mahalle gidip gelebilir. Serkis’in Rusya’ya gitmesi için hafiyeye memuriyeti vesile ve fırsat olmak üzere verildiği ve özellikle hükümetin sırlarının bildirildiği ne derece yanlış ve hakikatten uzak bir yalan ve özellikle iftira olduğu meydandadır. Serkis’in 1890 senesi sonlarında Bitlis posthanesince bir muzır varakası tutularak hapis ve tevkif edilmiş olduğu halde daha sonra adliyece fikrime uyarak kendisi salıverildiği iddia olunuyor. 1890 senesi sonlarında Vartan isimli şahsın üzerinde, Erzurum, Bitlis ve başka mahallerde askeri hareketlerin, harp alet ve edevatının, harp çıktığında İslam ve Ermeni vatandaşların tabi olacağı hareketin ve Osmanlı askerlerinden komutan, subay ve erlerinin düzen ve itaat derecelerinin ve diğer hususların tahkikine dair mühim ve mükemmel bir talimatı ve o yolda yaptığı tahkikatı içeren bazı fesat evrak bulunmuştur. Vartan, yapılan sorgulamada, bu talimatın kimler tarafından verildiğini söylememekte ve saklamakta ısrar etmiştir ve bunun açığa çıkarılmasıyla başka arkadaşları olup olmadığını anlaşılmaması siyaseten gerekli görüldüğünden hapishaneye konarak gerekli bilgilerin elde edilebilmesi için Vartan’a şüphe çekecek bir varaka yazdırılarak posthaneye verilmiş ve hanesi aranarak politika suçlamasıyla tevkif edilip durum 18 Kasım 1890 tarihli telgrafla Dâhiliye Nezareti’ne arz edilmiştir.

3- Hükümetçe alınan bu gibi tedbirlerin komisyon heyetinin önüne konulması kötü etki meydana getireceğinden bu konuda bir çeşit şüphe olunursa nezaretten sorulması kabul olduğunu kumandan paşa hazretlerine ifade ve o konudaki telgrafname müsveddesi verilmiş, bu şekilde gerçeği öğrenmiş olduğu halde ifadeleri ve teminatlarına kanaat etmeyerek nüfuzu altında olan komisyonda tahkike koyarak, oraca da bu tedbirlerin halli Serkis’in sorgusuyla tahakkuk etmişken yine bu ciheti ihanetime veya gafletime en kuvvetli bir delil tarzında göstermeye devam ederek yalan ve iftiraya son derece düşkün olduğunu göstermiştir.

4- Kumandanın ikame etmek istediği istinaf müddeiumumisi (Başsavcı) Hamdi Efendi, Serkis'i ve diğer kişileri zanlı olarak yakalayıp hanelerini aratarak zararlı evrakın bulunması için tayin olunan gecenin sabahına kadar huzur ve rahatını terk ederek ihtiyat tedbirleri alıyor, hamiyet ve sadakat gösteriyor. Bu durum, o gece hükümet dairesinde bulunan bütün zaptiye, subay ve erler, tahkik komisyonuna devredilen resmi evrak muhteviyatıyla sabittir.”

Vali M. Rauf Paşa bu bilgileri verdikten sonra, görevini her yönüyle itinayla ve sadakatle icra ettiğini, bütün memurların işlerini itina ile yapmalarını özellikle istediğini ve iddia edildiğinin aksine siyasetle hiçbir ilgisi bulunmadığını, yalan ve iftiralarla kumandanın yapmak istediği şeyin, vali olmak veya arzusuna uygun bir vali tayin ettirmek olduğunu, Kumandanın hükümet haysiyetini ihlal eden hareketlerinden, buradaki hükümet işlerinin nezaketinden ve öneminden habersiz olmasından dolayı görevinin sona erdirilmesini istiyordu.⁶

Bu esnada Bitlis'teki başka bir olayı araştırmakla görevli olan Maiyyet-i Askeriyye Komisyonu⁷ aynı tarihli (13 Ağustos 1891) bir telgrafı Mabeyn'e göndererek, Bitlis Kumandanı ile Bitlis valisi arasında geçen sürekli çekişme halinden istifade eden Ermeni komitacılarının kuvvetlenmekte olduğunu, bu sebepten her ikisinin de başka mahallere tayininin zaruri görüldüğünü bildiriyordu.⁸ Bitlis'teki şikâyetleri incelemek için Mehmed Şakir ve İbrahim Rüşdü Paşalardan oluşan Komisyon, 2 Eylül 1891 tarihli raporunda, vali ve kumandan arasındaki sorunu İstanbul'a şöyle bildiriyordu:

“Kumandan Ahmed Paşa valilik emeline ve vali de rakibini ortadan kaldırma gayesine düşmesinden dolayı iki taraf arasına ayrılık ve ıslahı mümkün olmayan nifak ve küslük girmiştir. Her ikisi de haklılığını ispat için ahaliden bir takımlarını taraflarına çekip ötekinin kabahatini meydana çıkarmağa çalışmış, bu sebeple asayiş ve emniyet sekteye uğramıştır. Ermeni komitacıları bu hallerden istifade ederek o havalide türlü türlü fenalıklar yapmaya yol bulacakları görülmüş olduğundan gereği aramızda görüşülmüştür. Bu paşalar o havalide Osmanlı hükümetinin gücünü göstererek Ermeni meselesinin ortadan kaldırılması için birleşerek görevlerini iyi yapmaları lazım gelirken birbirleri ile uğraşmışlardır. Çekişmeler karışıklıkları daha da artırdığından bu durumun daha fazla devam etmesi uygun değildir. Gerçi vali memuriyetinden affını evvelce istirham etmiş ise de vali kaldırılıp onun yerine karışıklığa sebep olanlardan olan kumandanın atanması halinde diğerlerine kötü örnek verilerek sonradan her bir kumandan vali olabilmek emeliyle hükümet memurlarının aleyhine başkaldırıp her tarafta uygunsuzluk ve şikâyetlere kapı açılmış olacağından buna mahal vermemek için her ikisinin de başka mahallere atanmasıyla şikâyetlere ve suçlamalara son verilmesi uygun görülmüştür.”⁹

Komisyonun bu raporunu değerlendiren Mabeyn, durumun bir kere de Meclis-i Mahsus-ı Vekâlet'te (Babıali'de) görüşülmesini ve nasıl bir yol takip edileceğini, vali ve kumandan olarak kimin Bitlis'e atanabileceğinin de görüşülmesini istemiştir. Sadrazam Cevad Paşa 30 Eylül 1891'de Meclis-i Vükela'nın görüşünü Mebeyn'e sunmuştur. Babıali Meclis-i Mahsusı gelen evrakları ve konuyu inceleyerek, ahalinin huzur ve rahatını ortadan kaldıran bu ihtilafın çözümünün ancak vali ile paşanın başka yerlere atanmaları ile mümkün olacağı kararını almıştır.¹⁰ Meclis-i Vükela'nın görüşmelerinden sonra, bu sırada herhangi bir görevde

⁶ Abdulhamid Kırmızı, *age*, s. 171-213.

⁷ Vali, naib ve müddeiumuminin haksız saldırılarına, tecavüzüne uğradığı beyanıyla bazı ifadeyi içeren ümeradan Salih imzasıyla Karçıkan merkezinden gelen telgrafname üzerine Mabeyn tarafından oluşturulan askeri komisyon.

⁸ BOA. Y. MTV. 53/116, lef. 2.

⁹ BOA. Y. MTV. 53/116, lef. 2.

¹⁰ BOA. İ. MMS. (İrade Meclis-i Mahsus), 124/5345, lef. 1-2.

bulunmayan, daha önce Musul valiliği yapmış Hasan Tahsin Paşa'nın¹¹ bu göreve atanması uygun bulunmuştur.¹²

Bürokrat olan Hasan Tahsin Paşa askerî bir geçmişe sahipti, bazı iddialara göre Sultan Abdülhamid'in Başkâtibi ve Saray'ın en önemli figürü olan Süreyya Paşa'nın çabalarıyla bu göreve atanmıştı ve sonraki olaylar sırasında da onun tarafından korunacaktı. Avrupa'lı diplomatların gözlemlerine göre H. Tahsin Paşa, Midhat Paşa'nın takipçilerindendi ve Fransızca'yı ve Arnavutça'yı iyi bilirdi.¹³

2. Hasan Tahsin Paşa'nın Bitlis'teki İlk İcraatları

Hasan Tahsin Paşa, 16 Ekim 1891 tarihinde Bitlis'e gelerek görevine başlamıştır.¹⁴ Göreve başladıktan sonra, vilayetin idarî işler programını bütünden parçaya düzenli bir şekilde uygulamaya çalışmış, imar ve bayındırlık işlerine yönelmiştir. Muş ve Siirt'e doğru iki noktadan başlanılan yolların her birisinin birer saatlik mesafesi yapılmış, çok taşlık ve geçişi zor olan Arap Köprüsü tarafı özel uğraşlarla kısa sürede düzenlenmiştir.¹⁵ Bitlis'ten Siirt'e açılan yol üzerinde yaptırılan çeşmenin hizmetinde bulunmasından dolayı gümüş liyakat madalyası ile taltif edilmiştir.¹⁶

1895 yılı Ocak ayına kadar bu görevde kalacak olan H. Tahsin Paşa'nın valiliği boyunca Bitlis vilayetinde devletin geleceğini ilgilendiren çok önemli olaylar yaşanacaktır. Bitlis'te ilk icraatlarının asayiş olaylarını incelemek olacağı anlaşılan¹⁷ H. Tahsin Paşa özellikle göreve başlama sebebi olan Ermeni ihtilafına yönelmiş ve ilk raporlarını Aralık ayından itibaren İstanbul'a göndermiştir.

H. Tahsin Paşa 16 Aralık 1891'de Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'ne gönderdiği tezkerede, bölgedeki Ermeni olayları ile ilgili önemli bilgiler veriyordu. Bu bilgilere göre; evlerinde

¹¹ Hasan Tahsin Paşa (1845–1918) Messaria'da doğmuş bir Arnavut'tu. Yanya'da Yunan lisesinde okudu, akıcı şekilde Rumca biliyordu. 1870 yılında Katrin'de jandarmalığa başladı, daha sonra astsubay olarak Osmanlı Ordusuna katıldı. Kısa süre sonra subay oldu, 1881 yılında Yanya Jandarma Komutanı oldu. 1891-1895 yıllarında Bitlis Valisi, 1908-1910 yılları arasında Yemen valisi olarak görev yaptı. Birinci Balkan Savaşı başladığı sırada Selanik'teki 8. Geçici Kolordu Komutanı olarak görev yapmaktaydı. Sarantaporon ve Yenice Muharebelerinde Yunan kuvvetlerini durdurmaya çalıştıysa da mağlup oldu. 8 Kasım 1912'de Selanik'i ve 26,000 Osmanlı askerini Yunan ordusuna teslim etti ve esir düştü. Bu sebepten İstanbul'da Divan-Harb tarafından vatan haini olarak gıyabında yargılandı ve idam edilmesine karar verildi. Yunanlar tarafından serbest bırakılmasından sonra, önce Fransa'ya, sonra İsviçre'ye gitti. 1918 yılında Lozan'da öldü ve oraya gömüldü. (George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians (1874-1913)*, Tauris 2006, s. 196).

¹² BOA. DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1875/108.

¹³ Owen Miller, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*, Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University 2015, s. 110, 193.

¹⁴ BOA. Y. PRK. UM. (Yıldız Parakende Evrakı Umumi), 23/41.

¹⁵ *Bitlis Salnameleri (Devlet-Vilayet-Maarif)*, Yayına Hazırlayan: Eralp Yaşar Azap, Betav Yay., İstanbul 2017, s. 26.

¹⁶ BOA. İ. TAL. (İrade Taltifat), 20/43.

¹⁷ H. Tahsin Paşa göreve başladığı gün, Dâhiliye Nezareti'nden aldığı bir talimatta, Paşa'nın Musul Valiliği sırasında gerçekleştirdiği işlerden bahsedilerek, "Musul vilayeti dâhilinde Merge Kazasına tabi ve hudud civarındaki Peşder Nahiyesinde bulunan Nureddini Aşiretinin daha önce gaspettiği askeri silahlar sizin valiliğiniz zamanında geri alınarak iş bitirilmiş ise de bu aşiret mensupları nasılsa İran'ın göçebe ve dağlı ahaliyle müttefik bulunarak bazı hadiseler çıkarmakta olduğundan ve bu halin devamı gelecekte birçok karışıklığa sebep olacağından, bu silahların gasbına cüret edenlerin te'dibiyle bu mahzurların ortadan kaldırılması ve durumun incelenmesi" isteniyordu. (BOA. DH. MKT. 1878/75). 1892 yılı başında da, Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın Musul Valiliği esnasında Süleymaniye Muhasebecisi Melik Efendi hakkında tertip ettirdiği layiha neticesinde yapılan muhakeme ile haksız yere tutuklandığına dair yazışmalar olmakta, 1890 Eylül ayındaki olaylar gündeme gelmektedir. (BOA. ŞD. (Şura-yı Devlet), 2604/15).

bulunan komite talimatı ve zararlı evraklar üzerine evvelsi gün tevkif edilen Bogos isimli şahıs ile mektep muallimi Setran'ın gerçekleştirilen sorgularından ve ipuçlarından şunlar anlaşılmıştır: Ermeniler gayet gizli bir şekilde asker kaydetmektedirler, bunlar İran'da Hoy ve Selmas mahallerinde toplanarak hareket etmektedirler, silah toplayıp saklamaktadırlar, askere kayıt olanlar 8-10 bin civarına ulaşmıştır, mektep muallimlerinden İstanbullu Muvzuyan, Vahan, Misak ve Damadyan Mihran isimli kimseler mekteplerde zararlı neşriyatta bulunmaktadır, Galata Liskgori Kilisesi'ndeki mektep müdürü Sedyan ile bunlar devamlı haberleşmektedirler. Bu tertibi Muş'ta icra eden ve isimleri ayrıca zapt edilen Van'lı, Ezine'li ve Muş'lu komiteler azası da meydana çıkarılmıştır. Komite masrafları için Tiflis'teki komiteler yardım toplamaktadırlar. Bunların takip ve teftiş edilmeleri için mahallerine bilgi verilmiştir. Kısa süre içinde, gizli fikirlerinde ve fiillerinde devam eden komitecilerin teşebbüslerinin bu şekilde meydana çıkarılmış olması ve daha bir takım hukukun tezahür etmesi önemli bir başarıdır.¹⁸

Muş'ta da araştırmalar yaptıran H. Tahsin Paşa oradaki teşkilat hakkında da önemli bilgiler elde etti. Muş'taki komiteciler binbaşı adını verdikleri kişilerden ikisinin imzası altında ele geçirilen matbu bir ilmühaberde, her hisseye peşinen elli ve aylık sekiz kuruluş mecburiyeti üzere kurulan ve Harir Ziraat (İpek Böcekçiliği ve Ziraat) adıyla oluşturulan şirkete mahsus olduğu ve bunun emriyle paranın toplanması, sarfi ve görüşmelerin gizli tutulması hakkında malumat ve kararları ihtiva eden 54 bentten oluşan bir nizamname bunların hanelerinde bulunan evrak içerisinde ortaya çıkmıştı. Bu deliller farklı bir isimle gizli bir şirketin varlığını ve muamelatının cereyan şeklini, kuvvetini gösteriyordu. İlmühaberde imzaları bulunan iki kişinin komite azasından oldukları, tutuklular tarafından önceden haber alındığından bunların sıkı bir takibe alınmaları öngörülmüştü.¹⁹

Bu sırada Bitlis'te İran Armalı Ermenice notaya alınmış bir şarkıyı havi matbu bir varaka ele geçirilmiş, bunun Rusya'daki meşhur Ermeni kilisesinde Nasıreddin Şah hakkında yazılmış bir methiye olduğu anlaşılmış, nazik durum sebebiyle bu tür evrakların Bitlis ve çevresine girmesi yasaklanmış, çevreye dağılmış olanların toplanması valilik tarafından ilgililere emir verilmiştir. Muş'ta Ermeni komitesine mensup tutukluların ifadesinden anlaşılan Ermeni mektebi muallimlerinden Mevzuyan Karabet Vahan'ın, Kadıköy'de Aramyan Mektebi muallimlerinden Ohannes Zarmair ve Beyoğlu'nda 397 numaralı fotoğrafçı Kamazler ile muhabere etmekte olduğu anlaşılmış, bu kişilerin takip edilmesi gerektiği görülmüştür. Bitlis'te evinde bir Rus silahı olduğu ihbar olunan Köylü Kasbar isimli şahıs tutuklanarak sorguya alınmış, silahının yerli olduğu anlaşılmıştır. Ancak Kasbar'ın sorgusundan Ermeni komitelerinin asker toplamaları işinin tertibat ve teşebbüsünü Muş Murahhasası Nersis Efendi'nin yaptığı, bir hayli asker yazıldığı, İran Ermenileri ile komitelerin sıkça görüştüğü ve bunların baharda Bitlis taraflarındaki Ermenilerle birleşmek üzere harekete geçecekleri anlaşılmıştı. İran'dan gelen casus ve İran'la haberleşmeyi sağlayan firari Maho, vilayetçe her yerde aranmaktaydı.²⁰

Böylece Tahsin Paşa, Bitlis'te bir Ermeni fesat komitesini meydana çıkardı ve bu konuda tahkikata devam etti. Yapılan tahkikat sonucunda Hınçak Cemiyeti'nin hem Bitlis ve çevresindeki hem Anadolu'daki hem de uluslararası alandaki teşkilatı ortaya çıkarılıyordu. 27 Aralık 1891 tarihinde Yıldız'a gönderdiği bir telgrafında bu durumu açıklayan H. Tahsin Paşa, bu yapılanmaya karşı acilen tedbir alınmasını istiyordu. H. Tahsin Paşa yapılan araştırmalardan

¹⁸ BOA. Y. PRK. BŞK. (Mâbeyn Başkitâbeti), 24/80, lef.11-1.

¹⁹ BOA. Y. PRK. BŞK. 24/80, lef. 9.

²⁰ BOA. Y. PRK. BŞK. 24/80, lef. 5, 7-8.

ve sorgulamalardan Ermenilerin teşkilatlanmaları ve eylemleri ile ilgili şu ilginç ve isabetli sonuçlara ulaşmıştı:

- “Atina’da yayınlanan Separes isimli Ermenice muzır gazetesinin kurucusu ve yayıncısı ve melanet erbabının en haini olan Rüşdoni isimli şahsın elde edilen fasat evrakları arasında ortaya çıkan isimleri yazılı şahıslardan Artin Artinof reji memuriyetiyle Niğde’de ve Gasori Adana’da ikamet etmektedir. İsteban Benedikyan ile Karabet Fırançiyân istinaf azalığında ve Hacı Babekyan hükümet dava vekâletinde bulunmaktadır. Ortohi Kürkciyan ile Sarin Ferika vefat etmişlerdir. Bunların Adana ve Niğde’ce hal ve hareketleri devamlı gözetim ve takip altında tutulmalı ve çalışmalarına fırsat verilmemelidir.

- Avrupa’ya firar etmiş olan Ermenileri Adana, Zeytun ve Maraş gibi sahile yakın ve Ermenilerin çok olduğu mahallere Kıbrıs’tan ve diğer yerlerden vapurla gizlice ve silahlı olarak sevk etmek, ihtilal çıkarmak ve Osmanlı vilayetlerindeki Ermenilere de silah ve cephaneye göndermek Avrupa’da bulunan komite reislerinin işidir. Mersin ile Yumurtalık arasındaki mahallerin deniz inzibat işleri mevkilerinin önemiyle uygun bir halde değildir, bölgenin inzibatı hakikaten zayıf ise de komitecilerin ve silahların bu sahilin boş bir noktasına çıkarılması muhtemeldir. Ermenilerin bu kötü emellerinin gerçekleşmemesi için gerekli tedbirlerin alınması çok önemlidir.

- Bir vakitten beri Ermeniler memleket dâhilinde fesat ifası ve ihtilal ile istiklal davasına düştükleri evvelce haber alınması üzerine Derviş Paşa’nın başkanlığı altında özel bir komisyon kurularak ele geçirilen zararlı evrak Ali Şehbaz Efendi vasıtasıyla tercüme ettirilerek bunların zararlı içeriklerine vakıf olunmuş ve ona göre ne gibi tedbirler alınması gerektiği peyderpey Bâbîâli’ye ve sair gerekenlere tebliğ edilmiştir. Ancak Bâbîâli’ce önemiyle orantılı olarak nazar-ı dikkate alınmamasından dolayı cesaretlenen Ermeni komiteleri, amaçlarına ulaşmak için başlangıç olmak üzere Erzurum Hadisesini çıkarmışlardır. Bu hadise bertaraf edilmiş ise de onu müteakip zabitanın yetersizliğinden Kumkapı’da bulunan Ermeni Patrikhanesi Kilisesi Vakası ortaya çıkmıştır. Bahsedilen ahval ve Ermenilerin fesat hareketlerindeki niyetleri bu olayların devam edeceğini gösteriyor, bunun için verilen bilgiler ışığında bunların fesat hareketlerine katıyen bir nihayet verilmek üzere devletçe ciddi ve esaslı olarak bir tedbir alınması şart olduğundan bu konuda ne gibi etkili tedbirler alınması gerektiği H. Tahsin paşa tarafından özel bir muhtıra ile kaleme alınmıştır.

- Ermenilerden bazıları Bulgarları taklit ederek vatandaşları olan ahaliye olmadık mezalim ve baskı yaparak ve Osmanlı hükümetinin idaresinden şikâyetle Avrupa kamuoyunu tahrik edip devletlerin müdahalesini sağlamak ve bu vasıtayla muhtar bir Ermeni hükümeti kurulmasına nail olmak çabasına düşüp hatta kongre adı ile her yana özel memurlar göndererek büyük devletlerin kabinelerini harekete geçirmeye çalışmaktadırlar. Nihayet istediklerini elde edemeyince Anadolu vilayetleri hakkında Berlin Muahedesinde yer alan maddeyi öne sürerek karışıklık çıkarmak istemektedirler. Bu rüyaya kapılanlar, başlangıçta İstanbul’da bulunan Ermeni ruhani reisleriyle isimleri sınırlı bazı kimselerken daha sonra özel olarak yetiştirdikleri ve muallim sınıfına koydukları diğer kişiler münasebetiyle çoğalmış ve bunları Osmanlı Devleti’nin Ermeni bulunan mahallerine gönderip yerleştirerek görünüşte eğitimi yaymak, aslında fesatlarını yaymak maksadıyla çeşitli mektepler açarak memleketin masum çocuklarını zehirleyip cemiyetlerini güçlendirmek ve üyelerini çoğaltmaya özen göstererek bununla meşgul olmaktadır.

- Londra, Marsilya, Tiflis ve Paris gibi bazı şehirlerde dahi komiteler teşkil ile bazı zararlı evrak neşrine başladıkları ve İngiltere Devleti’nin dahi ara sıra politikası icap ettikçe bunları teşvik ve ifsat ettikleri bilinmektedir. Devletçe her ne gerekirse yapıp bunların cemiyetlerini çoğaltmalarına, açık olan fesat niyetlerini icra etmelerine mahal ve imkân

verilmemesi fevkalade öneme sahiptir. Birçok fermanınızda da buyurulduğu üzere bu emirler sadece kâğıt üzerinde hükümsüz kalmakta, özel maddelerin bazıları icra edilmekte ve asıl önemli olanları terk ve ihmal edilmektedir. Bu yüzden özel talimatlarınızdan bugüne kadar istenen faydalı sonuçlar elde edilememiştir. Bu talimatların diğer vilayetler tarafından da uygulanması gereklidir. Ancak işe en mühim olan birkaç vilayetten başlamak gerekmektedir.

• Bu ıslahat cidden mühim bir meşguliyet ve memuriyet olduğundan ya Dâhiliye Nezareti'nde veya Sadarete bu maksadın yürütülmesine nezaret edecek, gerekli çalışmaları yapacak, yorulup üşenmez, vazifesine bağlı, ihtar ve uyarıdan usanmaz önemli kişilerden seçilecek, itimat edilecek bir zatın yalnız bu işe memur buyurulması ve maiyetine adliye, zabıta ve mülkiye işlerine aşına üç uygun zat ve birkaç kişi tayiniyle bu ıslahatın icrasına nezaret ettirilmesi uygun olacaktır.”

Ermeni meselesi ile ilgili bu açıklamalardan sonra H. Tahsin Paşa, ülkenin genel sorunlarına değiniyor, adliye teşkilatının güçlendirilmesini, her vilayete birer adliye müfettişi tayin edilmesini, vilayetlerin jandarma ve zaptiye işleriyle polis masraflarının hemen karşılanmasını, Ermeni meskûn olan vilayetlerde zabıta kuvvetinin mümkün mertebe artırılmasını, Ermeniler tarafından şikâyete konu olabilecek en küçük bir hal ve hareketin meydana getirilmemesine çok dikkat edilmesini, Ermeni komitesinin merkezi İstanbul olduğundan Ermeni komiteleriyle, zararlı evraklarının incelenmesiyle ilgilenmek üzere, bu işe dair gerekli takibatı yapmak için Zaptiye Nezareti'nde özel bir komisyon kurulmasını, yabancı ülkelerde bulunan şehbender ve sefirlerin Ermeni komiteleri ahvaline dikkatlerinin çekilmesini ve bundan sonra İstanbul'a bu komitelerin faaliyetleri ve durumları hakkında bilgi göndermekte ağır davrananların cezalandırılacağına ihtar edilmesini, uymayanlar hakkında hemen işlem yapılmasını tavsiye ediyordu.²¹

Bitlis vilayetinden gelen bu telgrafları 30 Aralık 1891'de Sultan'a sunan Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, “Bu işin başlangıcında mahallince nasıl hareket olunmuştur, farklı zamanlarda gelen yazıların, alınması gereken tedbirleri şekillendireceği düşünüldüğünden devam edecek olan soruşturmanın neticesinin gönderilmesi daha önce vilayete bildirilmişti. İş bu telgrafnamelerde bazı bilgiler verilmekle beraber hareket şekli hakkında dahi talimat istendiği halde bir cevap verilmediği anlaşılmıştır. Mizacım gereği bu konuda vilayete bir talimat verilmesi ve bunun da her halde Padişahın iradesi ile olması lüzumu Nazır Paşa kullarına ihbar ve ihtar ettirilmiş olduğu maruzdur”²² deniliyordu. Anlaşılan Bitlis'te H. Tahsin Paşa vali olarak çok rahat hareket etmiş ve bazı konularda İstanbul'dan talimat almamıştı. Bu ikazlar doğrultusunda çalışmalarına devam eden H. Tahsin Paşa, 1892 yılının Nisan ayında vilayete teftişe çıkmış, Muş, Siirt ve Genç'te incelemeler yapmıştır. Bu seyahatin çok uzamış olduğu Padişah iradesi ile kendisine bildirilmiş ve vali bu ikazdan sonra Siirt'ten Bitlis'e gelmiştir.²³

Bu teftişlerden sonra vilayette bazı idari değişikliklere giden H. Tahsin Paşa, Sekizinci Fırka Kumandanı Ferik Ethem Paşa ile birlikte, Bitlis vilayeti mektupçusu Suphi Bey, Mahkeme-i Bidayet Ceza Reisi Osman Bey, Merkez Tabur Ağası Mehmed ve Polis İkinci Komiseri Osman efendiler hakkında şikâyetlerde bulunarak görevlerinden alınıp başka yerlere gönderilmelerini sağlamışlardır. Ahaliden Eski Müftü Fethullah Efendi, Salih Bey, Ahmet Hilmi ve Mustafa efendilerin de Bitlis'ten sürülmeleri kararlaştırılmıştır.²⁴ Vali bu tür davranışları ile arkasında bir muhalifler grubu da oluşturmuştur.

²¹ BOA. Y. PRK. BŞK. 24/80, lef. 4.

²² BOA. Y. PRK. BŞK. 24/80, lef. 1.

²³ BOA. İ. DH. (İrade Dâhiliye) 1279/100654.

²⁴ 10 Temmuz 1893, BOA. DH. MKT. 91/25, lef. 1.

Nitekim Bitlis Posta ve Telgraf eski Müdürü Mustafa Efendi 3 Ağustos 1893'te, H. Tahsin Paşa tarafından hakkında reva görülen zulüm ve baskıdan bahisle Şura-yı Devlet'e şikâyetle bulunmuştu. Bu şikâyeti Dâhiliye Nezareti'ne ileten Sadaret, "dilekçe sahibinin Tahsin Paşa hakkındaki şikâyete cesaret edilemeyecek bazı gariplikleri içerdiğinden pek de vukuuna ihtimal verilemezse de gösterilen güçlü derecedeki delillerin dilekçenin reddine müsaid olamayacağı, bununla beraber hatt-ı zatında o havalinin bugünkü fevkalade nazik durumuyla uygun düşmeyeceğinden nezaretçe seri ve geniş bir araştırma icrası tensib kılınmıştır" denilerek durumun dikkatle incelenmesi isteniyordu. Mustafa Efendi dilekçesinde, Tahsin Paşa'nın oğlu Süleyman Bey'in Dâhiliye Nezareti mektubi kalemi evrak mukayyidliğinde görevli olduğunu da belirterek evraklarının gizli tutulmasını istiyor, Şura-yı Devlet bu konuda nezareti uyarıyordu.²⁵

Sadaretin bu yazısını alan Dâhiliye Nezareti, böyle bir vilayet valisi hakkında tahkikat icrası ya İstanbul'dan bir özel memur görevlendirilmesi ile veyahut yine bir vali derecesinde haysiyet ve nüfuza sahip olan mahallinde bir memura verilmesiyle uygundur cevabını veriyor, mesafenin uzaklığından dolayı gerekli incelemenin Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşirliği ve mahalli kumandanlık vasıtasıyla yapılmasını münasib görüyor, durum Seraskerlik makamına bildiriliyordu. Bitlis Kumandanlığı bu tahkikatın işaret olunan bir takım kişilerden sorularak icrası gerektiğini, kumandanlığın bir vali aleyhindeki şikâyete o suretle etraflıca tahkikata memuriyeti ise Padişahın irade-i seniyyesine bağlı olduğundan "icab eden irade-i seniyye-i hazreti hilafet-penahinin" alınmasını istiyordu. Gerçekten de ceza kanununa göre, bir vali hakkındaki şikâyetler ancak bir irade-i seniyye ile soruşturulabilirdi. Dâhiliye Nezareti bu işin gizli tutulmasına itina ettirildiğini de bildiriyordu.²⁶ Sadarettin Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen cevabi yazıda, bu iş için irade-i seniyyeye gerek olmadığı bildiriliyor, Kumandanandan konu hakkında bildiklerini ve çevresinde gizlice yapacağı araştırmadan sonra elde ettiği bilgileri yazması isteniyordu.²⁷

H. Tahsin Paşa hakkında yapılan bu şikâyetler, Paşa'nın Sultan'a siyasi muhaliflerin yani Kanun-ı Esasi talebinde bulunanların ve Ermeni komitecilerinin çalışmalarını ortadan kaldırmak için bütçe dışında harcadığı 6.000 kuruş ile ilgiliydi. Bu nazik duruma rağmen, Bitlis'te 1892 yılında kanun-ı esasi imtiyazı talebiyle fesat hareketleri ortaya çıkaran ve irade-i seniyye ile Bursa ve Kastamonu'ya sürülen kişilerin zararlarını ortadan kaldırmak ve Ermeni İhtilal Komitesinin çalışmalarını engellemek, ihtilal erbabından kırk kişiyi yakalanmak için bütün vilayetin 6.000 kuruş olan hafıyye ödeneği yetmediğinden o zaman irade-i seniyye ile yürürlükte olan nizamnamenin verdiği müsaadeye dayanarak harcanan iki kalemde 3.000 kuruş masrafın incelenmesine Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nde karar verilmiştir. Ayrıca Tahsin Paşa'dan Sabık Mektupçu Subhi Bey ve Telgraf Müfettişi Mustafa Efendi'nin neden sürüldüklerine dair bilgi istenmiştir.

Bitlis valisi H. Tahsin Paşa, 28 Ağustos 1893'te Sadarete gönderdiği raporla hakkındaki iddialara cevap vermiştir. Bu cevapta, hakkında şikâyetle bulunanların Sabık Mektupçu Subhi Bey ve Telgraf Müfettişi Mustafa Efendi olduğu, bunların muhaliflerle birlikte hareket ettiği, yalnız Ermeni Komiteci Mihran Damadyan'ın ele geçirilmesi için kullanılan hafıye için 10.000 kuruş mükâfat verildiği, yukarıda arz edilen diğer önemli husus için (kanun-ı esasi imtiyazı) iki kalem harcamanın aciliyetine binaen yapıldığı, bunların sürülmeleri sebeplerinin de daha sonra Bursa'dan icabına müracaat gibi melanetle de mevcut olduğu üzere Bitlis'te Kanun-u Esasi imtiyazı alınması gibi hain maksatları bulunduğu, her iki konu incelendiğinde sebepleri gizli

²⁵ BOA. BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı), 254/18979, lef. 1.

²⁶ BOA. BEO. 254/18979, lef. 4.

²⁷ BOA. BEO. 272/20355, lef. 1.

sürgünün esas noktaları Sadaretin müzakereleri arasında kabul edileceği ve bunun duyulmasının kötü tesir ortaya çıkaracağından Sadaret nezdinde doğru bulunacağı yazılıydı.²⁸

Henüz dört ay önce göreve başlamış olan Sekizinci Fırka Kumandanı Vekili Mirliva Salih Zeki Paşa, Bitlis'te bir yıl önce yaşanmış olaylarla ilgili Seraskerlik'ten gelen Şura-yı Devlet yazısını ve bütün bu şikâyet dosyalarını gözden geçirmiştir. Ermenilerle ilgili olayların henüz yatışmadığı bir ortamda, komitecilerin yakalandığı ve bütün gizli çalışmalarının ortaya çıkarıldığı bir zamanda vali H. Tahsin Paşa'nın İstanbul'dan gelen şikâyetlerle uğraşması onun bölgede takip ettiği sıkıyönetim politikalarının bir sonucuuydu. İstanbul bu nazik durum sebebiyle Paşa'yı da kırmadan olayı araştırmış ve şikâyetlerin doğru olmadığı sonucuna varmıştır. Bu rapor sonunda, Dâhiliye Nazırı Rıfat Paşa da 10 Ocak 1894'te Sadarete gönderdiği yazısında, Mustafa Efendi'nin şikâyetleri ile ilgili araştırmanın tamamlandığını, şikâyetlerin doğru olmadığına anlaşıldığını ifade ediyordu.²⁹

3. Bitlis'te Ermeni Olayları ve Vali H. Tahsin Paşa

Bitlis'te ilk küçük çaplı olayların 1890'larda başladığı anlaşılmaktadır. Atina'daki özel bir toplantı sonrasında İngiltere'nin yönlendirmesi ile harekete geçen Hınçak komitecileri Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan, Sason'da Ermenilerle Müslümanlar arasında 1893 yılında bir karışıklık çıkarmayı başardılar. İngiltere'de Gladstone hükümetinin görüşü ve islahat düşüncesi bu olaylarla uygulamaya konulacaktı. Mihran Damadyan'ın yakalanması ve itirafları olayların İngiltere tarafından planlandığını, Rusya tarafından desteklendiğini ve Bitlis'teki misyonerler tarafından bir propaganda aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.³⁰

1890 yılında Tiflis'te kurulduktan sonra Anadolu'da teşkilatlanmaya başlayan Taşnaksütyun Cemiyeti'nin hareket noktalarından birisi de Bitlis olmuştur. Kendisine yöntem olarak terörü ve halk yığınlarının harekete geçirilmesini seçen cemiyet, Bitlis'te sürekli bir çalışma içerisindeydi. Bölgesel çeteler de Antranik ve Serop gibilerinin liderliğinde bu komitelere katıldılar ve istedikleri maddi yardıma kavuştular.

Osmanlı Devleti 1880'lerin sonunda başlayan ilk olaylardan itibaren Ermeni komitelerini yakından takip etmiş, bölgedeki terör eylemlerine karşı gerekli tedbirleri almıştır. Bitlis'te görevli valiler Ermenilerin çalışmalarına karşı askeri tedbir aldıkça bölgede bulunan yabancı temsilciler ve misyonerler hem yerel Ermeni liderleri, hem İstanbul'daki üslerini ve hem de Avrupa'daki diplomatları harekete geçirmeyi başarmışlardır. İngiltere'nin ve Rusya'nın Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni İslahatı Projesini uygulatma düşünceleri, Doğu Anadolu'da başlatılan huzursuzluklarla temin edilmeye çalışılmıştır. Bitlis valilerinin yaşadıkları sorunlar bunun açık göstergesidir.

Ermeni komitelerinin Bitlis vilayetine bağlı Talori/Sason'daki ilk isyan girişimleri, 1891 yılı sonlarında Mihran Damadyan tarafından gerçekleştirilmiş fakat hükümet tarafından zamanında alınan tedbirler sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sason isyanının merkezi Talori'deki sonraki büyük hareketlilik 1894 yılı Ağustos ayında başlamıştır. Sason'da 1891-1892 yıllarında Ermenilerin başlattığı isyanların kısa sürede bastırılıp Mihran Damadyan'ın tutuklanmasından sonra bölgede onun yerini Murad adıyla da bilinen Hamparsum Boyacıyan almıştır. Boyacıyan, Talori'ye gelerek bir Avrupalı edasıyla on yedi köyden oluşan Ermeni halkını ihtilâl ve isyan etmeleri yönünde kışkırtmaya başlamıştır. Talori Ermenilerine, isyan ettikleri takdirde Avrupa

²⁸ BOA. BEO. 254/18979, lef. 3.

²⁹ BOA. BEO. 272/20355, lef. 4.

³⁰ Bu olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. Haluk Selvi, *Mihran Damadyan: Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 35-50; Haluk Selvi, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Ankara 2014, s. 201.

ülkelerinin kendilerine her türlü yardımda bulunacağını vaat eden Boyacıyan, kısa zamanda Şenik, Simal, Geligüzan, Heting, Akçasir ve civardaki köylerde yaşayan çok sayıdaki Ermeni'yi silahlandırmayı başarmıştır. 1893 yılı Haziran ayında köylere baskınlar düzenlemeye başlayan Murad komutasındaki Ermeniler, bölgede yaşayan Bekiranlı ve Badikan aşiretlerine mensup çok sayıdaki Müslüman'ı katletmişlerdir. Çatışmalar Erzincan'dan bölgeye gönderilen Zeki Paşa liderliğindeki askeri birliklerin müdahalesi ile son bulmuş ve çetecilerin büyük bir kısmı dağıtılmıştır. Boyacıyan liderliğindeki Ermeni çeteleri, bu başarısızlıklarından sonra Ağustos 1894'te yeniden harekete geçerek kendi köylerini boşaltmak, eşyalarıyla birlikte kadın ve çocuklarını güvenilir yerlere yerleştirmek suretiyle girişecekleri isyan için hazırlıklarını tamamlamışlardır. 3000 kişiden oluşan yeni destekle Ermeni komitecileri, bölge aşiretleri üzerine saldırarak köylerde yaşayan yaklaşık 200 Müslüman'ı katletmişlerdir. Asileri yaptıkları bu katliamlardan men etmek için askeri birlikler vakit kaybetmeden bölgeye intikal etmiş ve 26 Ağustos 1894'te Ermenilerin bir kısmı dağıtılmış, bir kısmını da tutuklamışlardır. Yapılan harekât sonrasında civar bölgede konuşlanmış olanların dağılmasından sonra Geligüzan, Ağpi ve Heting karyelerinde yapılan tüm müsademeler sonucunda 600 kişi oldukları tahmin edilen Ermenilerin yaklaşık yarısı etkisiz hale getirilmiştir. Eylül ayının ilk günlerine kadar yer yer devam eden çatışmalar 5 Eylül 1894 tarihinde Hamparsum Boyacıyan'ın da yakalanmasıyla tamamen sona ermiş ve alınan askeri tedbirler sayesinde asayiş büyük ölçüde sağlanmıştır. İsyan esnasında Sason ve Muş bölgesinde öldürülen Ermenilerin sayısı daha sonra yapılan tahkikatlar neticesinde 277 olarak kaydedilmiştir. Fakat Ermeniler tarafından bu rakam asla kabul edilmemiştir. Avrupalı devletler, isyanın askeri bir müdahale ile bastırılmasından hareketle Sason isyanına karşı Osmanlı hükümetinin aldığı askeri tedbirleri ve isyanı bastırma girişimini bir katliam şeklinde göstermişlerdir.³¹

Avrupa ve ABD kamuoyu Sason Olaylarını ve Tahkik Heyetinin çalışmalarını yakından takip etmiş, heyetin 277 olarak gösterdiği ölü sayısını on binlere kadar çıkartmıştır. Bütün Hristiyan dünyanın Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıldığı bu olaylarda Bitlis valisi Hasan Tahsin Paşa suçlu bir figür olarak seçilmiş ve kullanılmıştır. Avrupa kamuoyu vali Hasan Tahsin Paşa'yı bu olaylardaki rolünden dolayı "şeytan", "Nero" olarak isimlendirmişlerdir.³²

Olaylar başlamadan önce vali H. Tahsin Paşa, Mihran Damadyan'ı sorgulayarak, Hınçak Cemiyeti'nin bütün teşkilatını ve hareket tarzını öğrenmiş, Mihran serbest bırakılmasına karşılık Sultan'a anlatacaklarının olduğunu ifade ederek itirafçı olmuş ve İstanbul'a gönderilmiştir. H. Tahsin Paşa 12 Temmuz 1893'te Sadarete gönderdiği yazısında, dağlarda saklanan Talori eşkiyasının bir kısmının itaat altına alındığını ve diğer kısmının da alınmak üzere bulunduğunu, heyecan içinde olan Sason Aşireti'nin de yerlerine iade edildiğini bildiriyordu. Padişahın yaveri olan Derviş Paşa, Yıldız Başkitabet Dairesi'ne gönderdiği bir yazı ile durumu Saraya bildirerek H. Tahsin Paşa'nın bu başarısından dolayı irade-i seniyye ile taltifini istedi.³³ Padişah Serkâtibi Süreyya Paşa da, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile Bitlis vilayeti valisi Tahsin Paşa'nın yerine getirdiği üstün hizmetlerden dolayı bir rütbeden

³¹ Nurettin Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı" *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 258 (Ağustos 2006), s. 698; Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları*, 2012, Sayı 43, s. 174.

³² Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Çev. Mariam Arpi, Peri Yay., İstanbul 2003, s. 58-59.

³³ BOA. Y. MTV. 80/28.

Osmanlı nişanı ile taltif edildiğini bildiriyordu.³⁴ Ayrıca Paşanın oğlunun yeni bir göreve atanması da Sultan Abdülhamid tarafından ilgililere bildirilmişti.³⁵

Bu olaylardan sonra Ermenilerle ilgili çalışmalarını devam ettiren H. Tahsin Paşa, 29 Ekim 1893'te Yıldız Sarayı Hümayunu'na gönderdiği yazısında, Ermenilerin hain icraatlarından birisinin daha ortaya çıkarıldığını bildiriyordu. Bu da bazı karakteri bozuk Müslümanların kadın ve para vaadiyle Hristiyanlaştırarak İslam vasfıyla askeri sınıfta kullanmaktı. Tahsin Paşa bu yazısında, böyle bir şahsın ele geçirildiğini ve sorgusunda gerçekleri anlattığını ifade ediyordu. Bitlisli Osman Bin Yakup bunlardan birisiydi ve bir Ermeni kızla evlendirilerek kızla birlikte Van dâhilindeki Akdamar Kilisesi Katogigosu'na gönderilmişti. Bu türlü kişiler Rusya'ya oradan da İstanbul'a geçerek İstanbul'daki alaylara İslam namıyla kaydedtiklerini ve kendisi de bu yolda Dersaadet'e bir alaya kaydedileceğini, Dersaadet'te Ermeni büyüklerinden birinin talimatı dairesinde hareket edeceklerini, kendisine 40 lira verildiğini itiraf etmişti. Ayrıca Bitlisli Polat ve daha 20 kişi böyle Hristiyanlaşmıştı ve İstanbul'da Bedro isimli bir rahip bunların işini takip ediyordu. Bunlara karşı şiddetli ve dikkatli davranmak gerekliydi. Mabeyn, Bitlis'ten Osman'ın kontrol altında İstanbul'a gönderilmesini istiyordu. Osman'a Bedros'un resmi gösterilmişti ve İstanbul ondan Bedros hakkında bilgiler almak istiyordu.³⁶

H. Tahsin Paşa'nın çalışmaları ve bu çalışmalar sırasında Kürt aşiretlerinden istifade etmesi Ermenileri ve bölgede onların destekçisi olan misyonerlerle konsolosları rahatsız etti. Çünkü İngiltere Başbakanı Gladstone'ın Doğu Anadolu'da başlatmak istediği Ermeni ayaklanması daha başlamadan bitirilmiş oluyordu. Olaylar bahane edilerek Osmanlı Devleti ve H. Tahsin Paşa aleyhine yeni bir kampanya başlatıldı. Misak isimli Ermeni Gazetesi'nin 10 Temmuz 1894 tarihli ve 81 sayılı nüshasında Bitlis valisi H. Tahsin Paşa hakkında bölgeden geldiği iddia edilen iki şikâyet mektubu yayınlanıyordu. Bu şikâyet mektuplarında, Paşa'nın paraya düşkün olduğu ve zengin Ermenileri haksız yere hapsederek onlardan aldığı para karşılığında serbest bıraktığı yazıyordu.³⁷

H. Tahsin Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 21 Eylül 1894 tarihli bir telgrafla gazetelerde aleyhindeki şikâyetlere cevap veriyordu. Buna göre; Hınçakyan varakasının tetkiki için Bulanık'tan celp edilen ve zaptiye ve polisçe sorguda bulunanlar ile Hamidiye Alaylarına ve Lazkiye'den Rusya'ya yazılan ve polisin ele geçirdiği bir evrak üzerine bugün tutuklu bulunan Malazgirt'teki bir şahıstan başka merkez vilayete diğer kazalardan kimse celp olunmamıştı. Bunların resmi evrak ile sabit olduğu üzere suçları ortadaydı. Bulanık Kaymakam Vekili aleyhindeki şikâyetten dolayı üç dört muhbir müstantik tarafından celp ile ifadeleri alındıktan sonra mahallerine iade edilmişti. Kanun dairesinde yapılan bu işlemlere rağmen çeşitli kazalardan, Ermenilerin sözlerine tercüman olarak gönderilen bu şikâyetler ve ihbarlar bir tertibin olduğunu göstermekteydi. Misak Gazetesi'ne mektup yazanın da ihbarname gönderenlerden birisi olduğu açıktı. Bununla beraber Müslümanlardan Ermenilerle münasebet peyda eden ve memuriyet hizmetlerinden atılmış olan bir takımları da menfaat emeliyle

³⁴ "Bitlis vilayeti valisi saadetli Tahsin Paşa Hazretlerine ibraz etmekte olduğu hizmet-i hüsn-ü ruyetkeraneye mebni tebdilen bir rütbeden nişan-ı ali-i Osmani şeref sadır irade-i seniyye cenabı hilafetpenahi iktiza-yı celilesinden olmağla ol-babda emr ü ferman hazreti veliyyülekremindir." (8 Eylül 1893. BOA. İ. TAL. 30/26).

³⁵ H. Tahsin Paşa'nın oğlu Cevdet Bey, on yıldır Hariciye Nezareti'nde Mektubi Kalemî Şubesinde memur olarak çalışıyordu. 1894 yılı Ağustos ayı içinde Cevdet Bey'in beş-altı yüz kuruş maaşla, İstanbul'da ve münasip bir hizmette istihdamı Padişah irade-i seniyyesi ile talep ediliyordu. (BOA. BEO. 464/34736).

³⁶ BOA. Y. PRK. SRN. (Serkurenalık Evrakı), 4/6, lef. 1-4.

³⁷ Tiflis Başşehbenderi bu yazıların tercümelerini 16 Temmuz 1894 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderiyor, Sadarete ulaştırılan yazıların tezkib edilmesi Sadareten Dâhiliye Nezareti'ne bildiriyordu. (BOA. BEO. 463/34693).

Paşa'nın aleyhinde çalışmaktaydılar. Şikâyetler hakkında bu bilgileri veren H. Tahsin Paşa bu açıklamalarını şu cümlelerle tamamlıyordu:

“...Padişahımızın sayesinde üç seneden beri bu vilayette sadakat ve iyi niyetle görev yapmaktayım, ihtilal erbabını meydana çıkararak adalete teslim ettim. Ayrıca ahaliyi rencide eden şahıslara karşı da gerekenleri yaptım. Bu yüzden işlerini engellediğim bu gruplar aleyhimde söyleyecek şeyleri olmadığından fesat dolaplarını ve hain emellerini istedikleri gibi tezvîr ve tahsile geniş ve müsait meydan bulmak için valileri sadık fiillerinden vazgeçirmek maksadıyla doğru olmayan bu gibi iftiralara kalkışmak ve başlamak ile o yolda istediklerini elde etmek için her türlü isnatta bulunacakları açıktır”³⁸.

H. Tahsin Paşa'nın bu cevabına rağmen, gelen şikâyetlerin yoğunluğundan, olaya Ermeni Patrikhanesinin dâhil olması ve Bitlis'ten Paşa'dan şikâyet eden 200 imzalı bir telgrafın çekilmesinden dolayı, Dahiliye Nezareti, hakkındaki dosyaların incelenmesi gerektiğini düşünüyordu.³⁹ Bu sırada Talori ve Sason hadiselerini, Osmanlı Devleti'nin müsaade etmemesine rağmen araştırmak için bölgeye gelen İngiliz Konsolosuna Muş Mutasarrıfı Celal Paşa tarafından bazı açıklamalarda bulunulmuştu. Muş Mutasarrıfı Celal Paşa, İngiltere konsolosuna vakanın esasen ehemmiyeti olmadığı halde vilayetçe büyütüldüğünü ve hadisenin ortaya çıkmasına valinin kötü idaresinin sebep olduğunu tarafgir bir dil kullanarak ifade etmişti. Dâhiliye Nezareti 11 Ekim 1894'te Muş Mutasarrıflığına gönderdiği yazıyla, bir cebebi devlet memuruna amiri hakkında bu şekilde konuşmasının sebebini soruyordu.⁴⁰

Muş Mutasarrıfı Celal Paşa ve onun arkadaşı olan Bulanık Kazası Kaymakamı Şemsi Bey, vali Tahsin Paşa aleyhinde çalışıyorlar, halka ve memurlara vali aleyhinde evraklar imzalatıyorlardı. Bu durumu 26 Ekim 1894 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildiren H. Tahsin Paşa, Bulanık zabıtlarından aldığı, aleyhine kaymakamın zorla imzalatıldığı evrakı gönderiyor, üç yıldan beri böyle olaylar olmazken Celal Paşa'nın vilayete gelmesinden hemen sonra bu tür şikâyetlerin başlamasına dikkat çekiyordu.⁴¹

H. Tahsin Paşa 3 Kasım 1894'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, vilayetteki gizli çalışmaları ortaya çıkararak kendisine bazı yetkilerin verilmesini istiyordu. Paşa'ya göre; İngiltere'nin Van Başkonsolosu⁴² birtakım ikna ve yönlendirmelerle Ermenilerden Osmanlı Devleti aleyhinde evrak toplamaktaydı. Bitlis'e gelen tercümanı vasıtasıyla Bitlis Ermenilerini de Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmak için cemiyetler kurmaya gizlice teşvik etmektedir. Vilayet İdare Meclisi azasından Avadis'in evinde İstinaf Mahkemesi azasından Setrak, Avadis, tüccardan Serkis, Cersis ve Hacı Manok ile daha bir takım kimseler toplanarak bu yolda müzakerelerle İngiltere hükümetine göndermek için bir varaka düzenlemişler ve bir takım kötü niyetlilere de imzalatarak konsolosa vermişlerdir. Bunlar etrafa da haber salarak Ermenileri fiili teşebbüse tahrik etmişlerdir. Bu şahıslar Ermenilerin fesat güruhunun önde gelenleridir ve hareketin rehberleri olduğu, özellikle sınırdan silahlı çeteler sokacakları anlaşılmıştır. Bununla beraber her tarafta Ermenilerin teşebbüsleri ile ilgili elde edilen muhaberatı üzerine alınması gereken tedbirler alınmıştır. Yine de duruma göre öyle bir fenalık yapmalarına meydan vermemek ve diğerlerine de ibret olmak üzere haklarında bir korkutucu muamelede bulunulması gereğine mebni bunların irade ile münasip mahalle sürülmelerinin uygun olacağı

³⁸ BOA. DH. MKT. 321/50, lef.1-2.

³⁹ BOA. DH. MKT. 321/50, lef. 3.

⁴⁰ BOA. Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı), 158/25.

⁴¹ BOA. Y. EE. 158/51.

⁴² Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 484-557.

düşünülmektedir.⁴³ Paşa'ya göre, devlet aleyhine toplantı yaptıkları bildirilen Ermenilerin harekât ve teşebbüsleri Bitlis'e gelen Van İngiltere konsolosunun tahrikiyle olmaktadır, tertibatı gizlemek ve saklamak için Konsolos, vali hakkında bir şikâyet telgrafı düzenleyerek misafir olduğu Amerikalı Misyoner George Knapp vasıtasıyla telgrafhaneye göndererek çektiği anlaşılmıştır.⁴⁴ İngiliz Konsolos, Muş'un Katolik murahhası vekili marifetiyle Osmanlı Devleti aleyhinde bir umumi varaka düzenlemiştir ve kendisi de kötü niyetliler ile vilayet dâhilinde fesadını yaymaktadır.⁴⁵

Bu olaylar başlamadan önce Misyoner P. Knapp, kilise ve murahhashaneye giderek Bitlis vilayetinde görevli Ermeni ileri gelenlerine Erzurum'daki Ermenilerin Osmanlı hükümeti tarafından teklif edilen görevleri kabul etmediklerini, vilayet meclislerinde bulunan Ermenilerin görevlerine devam etmediklerini söyleyerek onların da Erzurumlular gibi davranmalarını tavsiye etmişti. Bitlis memurları George P. Knapp'ın bu tavırlarından rahatsız olduklarını beyan eden şikâyetlerde bulunmuşlardı. Bu eylem P. Knapp'ın ilk eylemi değildi ve 1893 yılında başlayan olaylarda Bitlis Ermenilerini Müslümanlara karşı kıskırtmıştı. Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, olayların tarihine dair verdiği bilgilerde, Bitlis Komiserliğinin detaylı raporlar halinde Knapp ile ilgili bilgiler gönderdiğine değiniyor, bütün bu delillere rağmen Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılmadığını, tutuklanmadığını bunun sebebinin kapitülasyonlar ve Sultan II. Abdülhamit'in çekingenliği olduğunu kaydediyordu.⁴⁶

İngiliz Konsolosunun toplantısına katılanları sorguya aldırın H. Tahsin Paşa, toplantıyı doğrulamış, iki Ermeni de evvelce kilisede kendileri de buldukları halde “bu devletten usandık İngiliz konsolosu buradadır ne yapmak lazım ise hemen yapıp kurtulalım” dediklerini, görüşmelerin İngiliz konsolosunun tertibatı ve tercümanın tahrikleriyle vuku bulduğu sabit hale geldiğini görmüştür. Hatta durumun önceden arz olunan Hamparsum adliyedeki istintakında, “Fesat çıkarınız, kan dökünüz. İngiliz Devleti hududunuzu tayin edecektir” denilmiştir.⁴⁷

H. Tahsin Paşa'nın bu çalışmaları, İstanbul'da bulunan Avrupa devletleri elçileri tarafından tepki ile karşılanmış, Bitlis'te tutuklu bulunan Ermenilerin hemen serbest bırakılması istenmiştir. Buna rağmen H. Tahsin Paşa, toplantıya katılan İngiliz Konsolosluk tercümanının ve Bitlis'teki Amerikan misyonerlerinin de sorgulanmasını istemiştir.⁴⁸ Bu esnada, Bitlis'ten Ermeni, Katolik ve Protestan ahali tarafından Ermeni Patrikhanesine çekilen 23 Kasım 1894 tarihli telgrafta, Bitlis valisi Tahsin Paşa'nın şiddetli fiillerinden şikâyet eden daha önce farklı farklı beş telgraf çektikleri, fakat bunlara cevap alamadıkları, vali ile aynı düşüncede olan mülki ve adli memurların haklarında kötü niyet besledikleri, devlete sadakatten hiçbir vakit ayrılmadıkları, yalancı muhbirlerle haklarında hatır ve hayale gelmeyecek hıyaneti isnat ettikleri, bu vesile ile muteberanlarının caniler arasında hapis ve türlü türlü tazyik altına aldırıldığı, bu valinin idaresinde yaşamak kabil olamayacağı katiyen anlaşıldığından bu hallerden kurtulmak ve adalete kavuşmak için tahkikat yapılmasını istiyorlardı.⁴⁹ Bitlis valisi hakkında şikâyeti içeren Hristiyan ahali tarafından gelen telgrafname üzerine 6 Aralık 1894

⁴³ BOA. A. MKT. MHM. 750/13 lef. 15.

⁴⁴ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 26.

⁴⁵ BOA. A. MKT. MHM. (Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası Belgeleri), 750/13 lef. 3.

⁴⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, Selis Kitaplar, İstanbul 2003, s. 127-134.

⁴⁷ BOA. A. MKT. MHM. 750/13 lef. 6.

⁴⁸ BOA. A. MKT. MHM. 750/13 lef. 16.

⁴⁹ BOA. A. MKT. MHM. 750/13 lef. 23, 42. Patrikhane 29 Kasım'da iki yüz kadar imzayı taşıyan şikâyet telgrafını Sadarete iletmış, bunun patrikhaneye çekilmesi, aracı olmamızın istenmesindedir denilmiştir. Aynı telgraf Adliye ve Mezahib Nezaretine ve Dâhiliye Nezaretine de gönderilmiştir. Aynı yer lef. 22, 24, 41.

tarihli irade-i seniyye ile bu gibi iftiralar ve şikâyetler üzerine valinin azli yoluna gidilemeyeceği bildirilmiştir.⁵⁰

Sason Olaylarını sona erdiren askeri operasyonu Dördüncü Ordu Komutan Zeki Paşa gerçekleştirmiştir. Zeki Paşa'nın Erzincan'dan gelerek askeri tedbirler alması da Avrupa kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zeki Paşa olaylarla ilgili Yıldız Sarayı'na gönderdiği 20 Kasım 1894 tarihli raporunda, olaylarla ve H. Tahsin Paşa ile ilgili önemli bilgiler veriyordu. Buna göre;

Talori Ermenilerinin istiklal sevdası ile silaha ve şekavete sarılarak isyan ettikleri muhakkaktır. Gerçekte, asker sevkinden evvel Müslüman aşiretler ile silahlı eşkiya arasında karşılıklı katl vuku bulmuştur. Bu çatışmalarda da eşkiya galip, aşiretler mağlup ve mazlum olmuştur. Bu hakikat Bitlis vilayetinin Babıali'ye gönderdiği resmi evraklarla sabittir. Eşkiya reisi Hamparsum'un ele geçen evrakı içinde de askeri kuvvetler gelene kadar asilerin Müslümanlara karşı galip geldiğine dair bilgiler vardır. Eşkiyanın tecavüzlerine ve saldırılarına hedef olan Müslüman aşiretler, Osmanlı askerlerinin isyan sahasına girmesinden önce, birer suretle Diyarbakır taraflarındaki kışlıklarına firar etmişlerdir. Yalnız mevkiin dağlık ve ormanlık olması ve bu gibi ahvalde ahaliden kılavuz istihdamı askerlikçe kaideden bulunması cihetiyle askerlere kılavuzluk etmek hem de gerekli erzakın tedarikinde kolaylaştırmak için bazı aşiret reisleri askerin yanında alıkonulmuştur. Askeri hareket sırasında aşiretlerin intikam hissiyle hareket etmemeleri için gerekli tedbirler alınmıştır. Şu halde vaki olan rivayetlerin yalandan ibaret olduğu görülebilir. Haliyle gerek Müslüman ahalinin ve gerekse askeri müfrezenin itaat etmiş olan ahali, kadınlar ve çocuklar hakkında hiçbir baskı ve tecavüzde bulunmadıklarını isyan eden köylülerle karışık olan Şadak Nahiyesi muti ahalisinin askeri hareketten evvel ve sonra tam bir emniyet ve asayiş içerisinde bulunmaları delildir.

Zeki Paşa, askeri harekât tamamen bittikten sonra Talori'ye ulaştığından tahkikatının neticeleri bundan ibaretti. Hariçteki şayia ve rivayetler ise pek abartılıydı. Hatta Muş'a vardığında duruma üzülmüştü, ancak dizlerindeki ağırlara rağmen bizzat köyleri ve dağları dolaşınca gerçeği görmüştü. Hariçteki rivayetlerin ve şayiaların bu derecelerde büyütülmesi ise şu sebeplere dayanmaktaydı:

1. Ermenilerin kendilerini mazlum göstermek için bir takım saçma yalanlar neşretmeleridir ki bunlar zaten bu halde ortaya çıkmıştır. Civarın İslam ahalisi devletin menfaat ve siyasetinden gafil bulduklarından onların da Ermeniler tarafından yayılan bu gibi rivayetleri ve şayiaları yaydıkları ve bir intikam düşüncesi ile büyüttükleri bir gerçektir.

2. Bitlis valisi ve Muş mutasarrıfı yanı başlarında olan bu mevkie, salatanat-ı seniyye için hayat meselesi olan böyle bir hadise esnasında bile gitmeyerek, Muş mutasarrıfı üç saatlik ve vali dokuz saatlik bir mesafeden gelmeyerek gazete muhabirleri gibi şunun bunun rivayetine bakmaktadırlar.

3. Bitlis vilayetinin memurlarının ve ahalisinin büyük kısmı vali aleyhinde bulduklarından bazı memurlar da vali hakkındaki maksatlarını uygulamak için bu konudaki rivayetleri yayıyorlar. Hatta valiye muhalif olan Muş eski mutasarrıfı Celal Paşa geçende Muş'a gelen Van İngiltere konsolosuyla kendisinin Muş'a yeni gelmiş olduğundan meseleye malumatı olmadığından bahisle adeta konsolosla hasbihal eylemiş bulunduğu haber alınmıştır. Muş'a vardığında böyle bir mesele içerisinde vali aleyhinde Zeki Paşa'ya da muhtıra verdirmiş ve böyle mühim bir meselede bütün memurlar tek vücut olarak çalışması gerekli olduğundan

⁵⁰ BOA. İ. HUS. (İrade Hususi), 32/116; Y. EE. 159/52; Y. A. HUS. (Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 313/73.

bu gibi konularda işin sonlandırılmasına da bakılmak lazım geleceği kendisine tebliğ olunmuştur.⁵¹

Zeki Paşa'nın raporu vali ve şehirdeki gelişmeler hakkında üçüncü bir gözün değerlendirmeleri olması hasebiyle önemliydi. Ona göre de, Ermenilerin olaylarla ilgili hareketleri büyük devletler tarafından yönetilmekteydi. Ancak bölgedeki Osmanlı Devleti yöneticilerinin kişisel sorunları da olayların gelişmesinde etkili olmuştu. Büyük devletlerin olaylara müdahalesi Saray üzerindeki baskıyla başladı ve bir tahkik heyetinin kurulmasıyla devam etti.

4. Ermeni Olaylarını Tahkik Heyeti Ve H. Tahsin Paşa'nın Azli

Avrupa basını olayları tahrik ederek kamuoyunu bilgilendirirken bir taraftan da Avrupa temsilcileri İstanbul'da Osmanlı hükümeti üzerinde baskıda bulunuyorlardı. Olaylar sonunda Ermeniler, çocuklar da dâhil olmak üzere kendilerine karşı yapılan büyük bir katliam olduğunu öldürülenlerin sayısının 600 ila 800 arasında olduğunu ileri sürmüşler, ölümlerinin bazı bölgelerde 900 ila 3000 arasında olduğunu iddia etmişlerdir. Bazı Avrupa ülkelerinde hazırlanan yayınlarda bu rakamların 10-20 binlere kadar yükseldiği görülmüştür. Avrupa basını⁵² ve İngiltere parlamentosu konuyu yakından takip etmiştir. Sason/Talori isyanıyla Ermeniler bir bakıma istediklerini elde etmişler ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Başta İngiltere olmak üzere⁵³ Rusya ve Fransa gibi devletler bu olaylar sayesinde Ermeniler üzerinden Osmanlı hükümetine baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasını istedikleri bir tahkikat komisyonunun oluşturulmasını istemişlerdir. Söz konusu ülkelerin baskıları sonunda Sultan II. Abdülhamid, 18 Aralık 1894 tarihinde Sason olaylarını araştırmak ve rapor hazırlamak üzere Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin temsilcileriyle birlikte Amerikan konsolosunun katılımından oluşan bir Tahkikat Heyeti kurulmasını kabul etmiştir. Heyet göreve başlar başlamaz, tarafsız bir inceleme yapabilmek için Bitlis valisi Hasan Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını istemiş ve bunu da başarmıştır. Altı ay kadar bölgede çalışmalarını sürdüren heyet, Osmanlı Devleti'nin içişlerine yabancı devletlerin müdahalesini gösteren önemli bir örnek olmuştur. Heyet şu isimlerden oluşmaktadır:

Başkan: Şefik Bey (Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı), Üyeler: Ömer Bey Emniyet Sandığı Müdürü), Celaleddin Bey (İstinaf-ı Cünha Daire Başkanı), Mirliya Tefrik Paşa, Mecid Efendi (Dâhiliye Nezareti Müdürü), Shipley (İngiliz Konsolosu), Prjevalsky (Rus Konsolosu), Vilbert (Fransız Konsolosu).⁵⁴

31 Ocak 1895'te Rusya Sefareti Baştercümanı Maksimof, Hariciye Nezareti'ne gelerek, İngiltere Sefareti Baştercümanı Balok'un Bitlis valisi Tahsin Paşa'nın azli veya geçici bir süre için işten el çektilmesi yönündeki isteğinin yerine getirilmesini istedi. Daha sonra Mösyo

⁵¹ BOA. Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı),160/44, lef.1-3.

⁵² Viyana'da Fosişe Çaytung Gazetesi'nin 11 ve 13 Kasım 1894 tarihli nüshalarında yer alan haberlerde, Sason'daki Ermenilerin Kürtler tarafında büyük bir baskı altında tutulduğu, Ermenilerin her şeyden mahrum oldukları, Sason ve çevresindeki Ermenilerin silaha sarılarak birkaç Kürd köyünü bastıkları ve köyleri yaktıkları, Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın bu vakadan haberdar olunca vilayet dâhilindeki bütün Ermenileri isyan etmiş gibi telgrafla İstanbul'a bildirdiği ve sonra da kendini kurtarmak için kaçtığı, Osmanlı Ordusunun, yaklaşık altı yüz kişiden ibaret olan Ermenileri Andok Dağı'nda katlettiği, Bitlis Valisinin ahval ve hareketini meydana çıkarabilecek olan Ermenilerin hapse atılmış olduğu bildiriliyordu. Bu gazeteler haberleri, Londra'da neşredilen Daily News Gazetesi'nden naklediyorlardı. (BOA. HR. SYS. (Hariciye Siyasi), 2846/44).

⁵³ Türkiye'deki İngiliz Konsoloslarının H. Tahsin Paşa'dan bahseden yazışmaları için bkz. Turkey, No. 2 (1896), Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports From Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London February 1896 (House of Commons Parliamentary Papers Online).

⁵⁴ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 45.

Balok gelerek Bitlis valisi Tahsin Paşa'nın değiştirilmesi veya geçici olarak işten el çektilmesinin tahkikatı kolaylaştıracağı şeklinde ifadelerde bulundu. Bu talepler Hariciye Nazırı tarafından reddedildiği gibi özellikle tahkik heyetinin Sason'a doğru yola çıktığı bir sırada böyle bir tedbir alınması tahkikatın kolaylaştırılmasına değil bilakis ya o havalide beklenmedik bir hadise çıkmasına sebep olacağı veyahut bir takım kötü tefsirlere mahal vereceği söylenmiş, adil ve tarafsız bir araştırma yapabilmek için soruşturmanın sonucunun beklenmesi gerektiği, netice belli olmadan böyle yersiz tebliğlerin Padişaha arz edilemeyeceği ifade edilmiştir. Bundan beş gün sonra da Fransa Baştercümanı Ruet, Hariciye Nazırına gelerek Sefiri namına aynı isteklerde bulunmuştur. Hariciye Nazırı mutemet kişilerden oluşan tahkik heyetine karşı nüfuz edemeyeceğini beyan ederek İngilizlere verilen cevabı onlara da vererek valinin değiştirilmesi hakkında hiçbir sebep ve bahane olmadığını söylemiştir. Ayrıca Fransız Sefiri Kambon'un Osmanlı Devleti hakkındaki iyi niyetine ve dostluğuna güvendiğini, bu sorunun ortadan kaldırılması için yardım etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Tahkik Heyeti'nin Bitlis'te göreve başlamasından sonra ilk talebi, soruşturmanın sağlıklı yapılabilmesi için valinin görevden alınması oldu. 25 Ocak 1895 tarihinde Padişahın Serkâtibi Tahsin Paşa, Muş'ta bulunan tahkik heyetine gönderdiği telgrafta, "Talori hadisesine dair Muş'ta askeri makamlarda mevcut evrak asıllarının veya suretlerinin heyet tarafından resmen talep edildiği Dördüncü Ordu tarafından bildirilmiş ve bu talep Sadarete ve Padişaha arz edilmiştir. Heyetin vazifesi ancak tahkikat esnasında insaniyet hilafına bir durum ortaya çıkarsa durumu Osmanlı hükümetinden sormak ve cevap istemektir. Hal böyle iken böyle vazife ve memuriyet haricinde olarak Osmanlı hükümetinin muhaberatına dair olan evrakını talep etmek ve vermek devlet sırlarının yabancılara açık etmesi demektir ki bu katiyen caiz değildir. Bu talepte bir yanlışlık olmalıdır. Bununla beraber durumun açıklığa kavuşturulması gerekir. Verilmesi gereken cevaplar hükümet tarafından kendilerine en güzel şekilde açıklanacaktır. Zaten meselenin öyle büyütüldüğü gibi olmadığı ve telefatin da denildiği gibi çok olmadığı açıklığa kavuştuğundan öyle salahiyet ve mezuniyet mülki ve askeri makamların evrakını talep ve tetkik gibi teşebbüsattan kaçınılmalıdır. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi insaniyete karşı bir suç işlendiği iddia edilirse alınacak cevabın bu memurlara verilmesi ve durumun idare dilmesi gereklidir." diyerek Tahkik Heyeti'nin çalışma şeklini eleştirmiştir.

Talori Olaylarından dolayı Bitlis valisinin işten el çektilmesi hakkında tahkik memurlarının isteğine, elçilerin isteğinin reddinde olduğu gibi direnilmek istenmiştir. Bu isteğe İstanbul tarafından, icra edilecek tahkikat neticesinde cezayı gerektirecek bir durum ortaya çıktığı takdirde hakkında gerekli muamelenin yapılacağını cevabı verilmiştir.⁵⁶ 23 Ocak 1895 tarihinde Padişah'ın Serkâtibi Tahsin Paşa, Muş'ta bulunan tahkik heyetine gönderdiği telgrafta, Talori hadisesinde suçları sabit olup tutuklananların yakınları evvelce bir takım rahiplere baskı yaparak telgraf çektildikleri gibi bu kere de fırıncı ve bakkal gibi bazı kimselere bir telgraf yazdırmışlardır. Bu olayda Osmanlı askerleri hakkında yapılan iftiraları havı olarak ayrı ayrı evrak düzenlenmesi ve yabancı devletlere gönderilmesi kararını içeren bir varaka elde edilmiş olup bunun içeriği incelenmektedir. Telgrafları çekenlerin, içeriğini bilmeyerek tehdit ve zorla bir takım evrak imzalamakta olduklarını itiraf ettiklerini Bitlis valisi Tahsin Paşa telgrafla arz etmiştir ve durum Padişaha iletilmiştir diyerek azil isteğini geri çevirmiştir.⁵⁷

⁵⁵ BOA. Y. A. HUS. 316/56.

⁵⁶ BOA. Y. EE. 162/1.

⁵⁷ BOA. Y. EE. 162/8. The Scotsman, 16 Nisan 1895 tarihli nüshasında "Mr. Gladstone and The Armenians" başlıklı haberinde Gladstone'un Londra'daki Ermenileri kabul ettiğini ve onların acılarını hafifletileceğini ifade ettiğini yazıyor, "Ermenilere Yapılan Zorbalıklar" başlığı altında, Vali Tahsin Paşa'nın tutuklu Ermenilere zorla bazı ifadeler imzalattığı, imzalamayı reddedenlere işkence yapıldığı, bu ifadeleri hapisten çıkanların inkâr edici ifadelerini İstanbul'a ve Hallward'a gönderdikleri ifade edilerek Tahsin Paşa'nın geri çağrıldığı, 31 Ocak'ta şehri

İstanbul'da görüşmeler olup Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurulmaya çalışılırken Avrupa ve ABD basını konu ile ilgili teferruatlı bilgiler veriyordu. Komisyonun çalışmaları sonunda H. Tahsin Paşa'nın görevden alınmasının istendiği ve sonunda bu isteğin yerine getirildiği basında yer alıyor, olaylar günü gününe aktarılıyordu.⁵⁸ Aynı dönemde H. Tahsin Paşa'ya bir suikast düzenlendiği ve paşanın bir Ermeni tarafından öldürüldüğü ile ilgili bazı haberler de basına yansımış, bu haberler Sarayı çok endişelendirmiştir. 31 Aralık 1894'te Tahsin Paşa'dan Sadarete gönderilen yazıda, "...hakkımda Ermeniler tarafından suikast düzenlendiği rivayeti bir müddettir buradaki Ermenilerin o yolda işleyen propagandalarından ileri geldiğini ve lil-hamd şimdilik öyle bir hal vuku bulmadığını maaşşükran arz eylerim ferman" deniyordu. Yine, 4 Ocak 1895'te H. Tahsin Paşa'dan Sadarete gönderilen bir telgrafta, kendisine suikast yapıldığı ile ilgili haberlerden bahsedilerek, Bitlis Ermeni Doğu Şirketi adıyla mühürlenmiş olan ve elde edilen bir fesat evrakında "Vali biraz daha sağ kalsın mı?" ibaresinin yazılı olduğu, bir bahçıvanın bu iş için görevlendirildiği, böylece suikast işinin doğrulandığı ifade ediliyordu.⁵⁹

Avrupa basınında suikast haberinden iki gün sonra, suikast haberinin doğru olmadığı yine Osmanlı ülkesinde Ermenilerle ilgili haberlerle ilgili olaylarla veriliyordu. Gazete haberlerinin ilginç bir yöntemle okuyucunun dikkatini çektiği, bununla ilgili olarak suikastı başlıkta vurguladığı ve daha sonra propaganda haberini verdiği anlaşılıyor. H. Tahsin Paşa'ya Ermeniler tarafından suikast yapıldığına dair ilk haberin Times Gazetesi muhabiri tarafından ortaya atıldığı Dâhiliye Nezareti tarafından anlaşılınca, muhabir getirilerek bu havadisi nereden aldığı sorulmuştur. Muhabir Mösyö Graçino rahatsız olup hanesinden dışarı çıkmadığından yanına özel bir memur gönderilmiş, gerekli izahat istenmiştir. Muhabir, bu haberin Babıalı'de ve İngiltere Büyükelçiliğinde duyulmasıyla oralardan işittiğini ve telgrafın sıhhatini anlamak için yazıp telgrafhaneye verdiğini ve çünkü doğru olmaması halinde telgrafhanece reddolunacağını bildiğini ve kendi telgrafı dahi telgrafhaneden kabul edilmeyince doğru olmadığını anladığını beyan etmiştir. Fakat ilk önce kimden işittiğini söylemekten çekinmiştir.⁶⁰ Bu muhabirlerin çoğunun İngiltere'nin ajanı olduğu bilinmektedir.⁶¹

Osmanlı hükümetinin direnmesine rağmen, baskılar o kadar şiddetli olmuştur ki, H. Tahsin Paşa, Padişah iradesi ile görevden alınmış ve yerine Sason tahkik komisyonu azasından Ömer Paşa vekâleten tayin edilmiştir.⁶² H. Tahsin Paşa'nın İstanbul yolculuğu bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından takip edilmiştir. Padişah iradesiyle, gelirken yol güzergâhında bulunan

gizlice terk ettiği, yerine atanan Ömer Bey'den dolayı ümitlerin boşa çıktığı, bu sırada araştırma komisyonunun Muş'a geldiği belirtilerek Katolik, Apaostolik ve diğer kiliselerin birlikte propaganda yürütmesini öneriyorlardı.

⁵⁸ "They Demand His Suspension: Foreign Delegates Propose Disciplining the Governor General" The Washington Post, Jan 29, 1895. Bitlis'e gönderilen komisyon Valinin alınmasını istiyor, İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus Büyükelçiler de bu isteğin yerine getirilmesi için Babıalı'ya baskı yaptılar. "Tahsin Pasha Deprived Of His Post: Turkish-Armenian Atrocity Commission Begins", Chicago Daily Tribune, Jan 29, 1895. Tahsin Paşa komisyon tarafından 58 kişiyi gereksiz tutuklamak ve bunlardan 21'ini idamla yargulamaktan dolayı suçlu bulunmuştu. "The Armenian Commission: Suspension Of A Turkish Governor The Transvall", The Manchester Guardian, Jan 29, 1895; Pazartesi günü komisyonun isteği yerine getirildi. "Turkey Concedes Tahsin: Izmirlian Refuses to Alter His Report About Armenian Prelates", New York Times, Jan 29, 1895; Tahsin görevden alındı Ömer getirildi. Ama istenen atama değildi. "Turkey And The Armenians", The Scotsman, Apr. 30, 1895; Güvenilir ve tecrübeli bir seyyahın verdiği bilgilere göre Türkiye'de durum pek iç açıcı değildir. Tahsin Paşa, Zeki Paşa ve İsmail Bey gibilerin bölgeden alınması gerekmektedir. Ermenistan'a da Bulgaristan veya Lübnan gibi kendi kendini yönetmesi için fırsatlar verilmelidir.

⁵⁹BOA. A. MKT. MHM. 751/15 lef. 4, 5.

⁶⁰BOA. Y. A. HUS. 316/49.

⁶¹ Mihran Damadyan itiraflarında, Atina'da kendilerini toplayarak eyleme sevk eden kişinin Daily News Muhabiri Fitzgerald olduğunu söylemiştir. (Haluk Selvi, Bir Emeni Komitecinin İtirafları, s.45.)

⁶²BOA. DH. MKT. 357/28; İ. DH. 1319/17.

telgraf merkezlerinden nereye geldiğine dair bilgi vermesi istenmiştir.⁶³ 26 Ocak'ta Bitlis'ten ayrılan H. Tahsin Paşa, Diyarbakır ve Sivas'a uğrayarak 5 Mart 1895'te Samsun'a ulaşmıştır.⁶⁴ Yolculuğun uzayacağını anlayan Saray, Dâhiliye Nezareti'ne Tahsin Paşa'nın nerede olduğunu soruyor ve bir an evvel İstanbul'a gelmesi için kendisine emir verilmesinin irade-i seniyye gereği olduğunu bildiriyordu.⁶⁵ Canik Mutasarrıfı Nuri Bey, 5 Mart 1895 tarihli Mabeyn'in telgrafına aynı gün verdiği cevapta, Tahsin Paşa'nın sabah gelmesi beklenen vapura bineceğini bildirmiştir.⁶⁶

Hayatı tehdit altında olduğu için H. Tahsin Paşa'ya bu seyahatte, ABD Sivas Konsolosu Dr. Jewett'in ifadesine göre, bazı Kürt aşiretçileri ve yaklaşık kırk zaptiye eşlik etmekteydi. H. Tahsin Paşa gittiği bütün şehirlerde büyük gösterilerle karşılanmış, bütün resmi görevliler onun için karşılama merasimi düzenlemiştir.⁶⁷ Bu renkli seyahat sonunda Mart ayının ilk haftasında İstanbul'a gelen H. Tahsin Paşa, Bitlis ve çevresinde yeni vali tarafından yapılan işleri ve tutukluların serbest bırakılmasını, kendi hakkında da bazı olumsuz eylemleri duyunca, 29 Mayıs 1895'te Padişaha, olaylarla ve suçsuzluğu ile ilgili bir ariza sunmuştur. Bu arizaya göre; Bitlis valisi Tahsin Paşa ecnebi müdahalelerini gösterecek delilleri hazırlamıştı, yabancıların tahriklerini, yapılan mezalimin aydınlatılmasına delalet edecek delilleri ve isyanın dışarıdan gelenlerin sevkıyla olduğunu, Ermeniler tarafından katledilen bunca Müslüman nüfusun masumiyetiyle hukukunu ispat ve özellikle meseleden önce "Ermeniler artık tekâlif-i emiriye vermeyecektir, hamilerimiz alacaktır yolunda" hükmen sabit olan davaları ortaya koymak için çalışıyordu. Van İngiltere Konsolosu vilayetlerin genel bütçesinin kendisine teslimini resmi tezkere ile istemişti. Bu resmi tezkere H. Tahsin Paşa'nın elindeydi. Daha sebepleri ve delilleri hazırlamış olmadığından Ermeniler bunları iptal için hakkında suikasta ve buna muvafık olamayınca çeşitli iftiralara kalkışmışlardı. Bitlis vali vekili de Osmanlı Devleti askerleri aleyhinde muhaberatla bulunan ve Talori'ye ait Avrupa'ya mektup gönderenlerin mahkemece sabit ve itirazları redde senet olacak olan töhmetleri üzerine onlara hak vermek manasına delalet edecek işler yapmıştı ve bu tutukluları tahliye ile bunlara daha ziyade destek olmağa sebep olmuştu. Tahsin Paşa, Halife için ölümlü beraber namusunun lekelenmeye kalkışılmasından her suretle aklanmaya ve namusunu ve eksiksiz sadakatini ispat etmeye hazırdı.⁶⁸

H. Tahsin Paşa, İstanbul'a döndükten sonra, Tahkik Heyeti, bölgede yaptığı incelemeleri tamamladı. Rapor, Babıali ile birlikte müdahil başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa gibi devletlerin temsilcilerine sunuldu. Tahkik heyetinin raporu, bölgede Kürtlerle Ermeniler arasında uzun zamandan beri devam eden bir huzursuzluk olduğunu, bazı bölgelerde Ermenilere haksızlık yapıldığını, aşiretler tarafından vergiler alındığını, buna karşılık herhangi bir olay olmamasına rağmen Damadyan ve Boyacıyan gibi komitecilerin bölgede çalışmalarından sonra karşılıklı çatışmaların başladığını ve olayların hızla tırmandığını,

⁶³ BOA. BEO. 561/42044.

⁶⁴ Bitlis Valisi Tahsin Paşa, 1 Şubat 1895 tarihinde Mabeyn'e gönderilen telgrafta, "Bitlis vilayetinden ayrılmam hakkındaki Padişah emri Sadarettin tebliğ edilmiştir. Bir sadık kul için her halükarda şevketmeab efendimizin selameti için tam sadakat ile feda-yı can eder surette hizmet ve onun rızasını almak en kıymetli şeydir. Bu tam itikat ve itimat ile efendimizin emrine uyarak Bitlis'ten hareket eylediğimi arza cüret eylerim ferman" diyordu. (BOA. Y. PRK. UM. 31/60).

⁶⁵ Sadrazam Cevad Paşa, 20 Şubat 1895 tarihli bir yazı ile Bitlis sabık valisi Tahsin Paşa'nın Çekimhan'a geldiğini Mabeyn'e bildirdi. (Y.A.HUS. 320/58). Cevad Paşa tarafından 24 Şubat'ta Mabeyn'e gönderilen yazıda, Bitlis sabık valisi Tahsin Paşa'nın Perşembe günü Sivas'a geldiğine dair telgraf iletilyordu. (Y. A. HUS. 320/116).

⁶⁶ BOA. İ. HUS. 35/17; Y. EE. 66/13.

⁶⁷ Owen Miller, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*, (PhD dissertation), Columbia University 2015, s. 411-412.

⁶⁸ BOA. Y. EE. 167/32.

Osmanlı idarecilerinin bu olayları önlemede geciktiğini ve gerekli tedbirleri almadığını, askeri müdahalenin yapıldığında ise durumun artık kontrolden çıktığını ifade ediyordu.⁶⁹

Sonuç

1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili reform vaatleri, Sultan II. Abdülhamid tarafından gerçekleştirilmemiş, bunun yerine Hamidiye Alayları kurularak asayiş sorunlarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Reform vaatlerinin bir şekilde askıya alındığını gören Avrupalı Devletler ve Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ni buna zorlamak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Bu amaçla 1888 yılında kurulan ve yöntem olarak terörü seçen Hınçak Cemiyeti ilk eylemlerini Osmanlı Devleti'nde, Ermenilerin en yoğun yaşadığı Bitlis vilayetinde gerçekleştirmiştir. Ermeni komitelerinin bu eylemleri, bölgede bulunan Avrupalı diplomatlar ve ABD misyonerleri tarafından desteklenmiş ve uluslararası boyuta taşınmıştır.

Osmanlı Devleti Bitlis'teki Ermeni komite faaliyetlerini yakından takip etmiş, olayların önüne geçeceğine inandığı Hasan Tahsin Paşa'yı daha olaylar başlamadan Bitlis'e vali olarak tayin etmiştir. H. Tahsin Paşa, göreve başladıktan sonra gerekli tedbirleri alarak hem Hınçak Cemiyeti'nin hem de konsoloslara misyonerlerin bütün eylem planlarını ortaya çıkarmış, Hamidiye Alaylarını aktif hale getirerek vilayette sıkıyönetim uygulamıştır. Valinin bu sıkı tedbirleri yerel, ulusal ve uluslararası alanda kendisine karşı bir muhalifler grubu ortaya çıkarmıştır. 1893-1894 yıllarında vilayette planlı bir şekilde başlatılan Ermeni olaylarını bastırmakta askeri desteğe ve Hamidiye Alaylarına başvuran valinin bu eylemleri, özellikle İngiltere tarafından bütün dünyada bir propaganda vesilesi olarak kullanılmış ve H. Tahsin Paşa, "şeytan", "Nero" olarak nitelendirilerek onun üzerinden Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde katledildiği haberleri yayımlanmıştır. Bu haberler sonunda Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalenin bir aracı olan tahkik heyeti kurulmuş ve bölgeye gönderilmiştir. İngiliz, Rus ve Fransız konsolosların da yer aldığı tahkik heyeti, İstanbul'daki elçiler gibi H. Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını isteyerek işe başlamış ve bu isteğini de Sultan II. Abdülhamid'e kabul ettirmişlerdir. H. Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra, Osmanlı hükümeti içinde Ermeni Meselesinin Avrupa tarafından sistematik olarak abartılmasının ciddi bir sorun olduğu görülmeye ve buna karşı nasıl bir yol izleneceği üzerinde tartışmalar yapılmaya başlamıştır.

Hükümetin koruması altında olan H. Tahsin Paşa, Ermenilerin suikast teşebbüslerinden kurtularak İstanbul'a dönmüştür. Ancak onun valilikten ayrılmasından sonra bölgedeki misyoner, konsolos ve Ermeni Komitelerinin çalışmaları devam etmiştir. 25 Ekim 1895'te şehirde "Cuma Baskını Olayı" olarak bilinen büyük bir çatışma yaşanmıştır. Silahlı Ermeni çeteleri Bitlis'te Cuma Namazını basarak çatışmaları başlatmışlardır. Daha fazla kan dökülmesini engellemek ve asayişi yeniden temin etmek amacıyla Bitlis'te bulunan ve yalnızca bir taburdan oluşan askeri birlikler ile zaptiye kuvvetleri derhal duruma müdahale etmişler, Müslümanlar ve galeyana gelen aşiretler ile Ermeniler arasında daha şiddetli bir çatışmanın

⁶⁹ Tahkikat Hey'eti'nin hazırladığı rapor için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 97-128 (Belge No 22); Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 171-172; Nurettin Gülmez, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı" *Belleten*, Cilt LXX, Sayı: 258 (Ağustos 2006), s. 695-741. Soruşturma devam ederken İngiltere basını öngörlerde bulunuyordu: "The Massacres In Armenia: Confirmation Of The Early Reports", *The Manchester Guardian*, Apr 10, 1895; Ermenistan'da görevlendirilmiş olan Soruşturma komisyonu ilk raporlarını hazırlıyor, Sason'da araştırmalar yapıyor. "Armenia Crimes Exaggerated: Evidence of Commission of Inquiry and Ashmead Bartlett's Idea" (Soruşturma Komisyonunun Kanıtları ve Bartlett'in fikirleri), *New York Times*, May 9, 1895: 28 Nisan'da *The Times*'in Erzincan'daki muhabirine göre; katliam kurbanlarının sayısı çok abartılmıştır. Komisyonun hazırladığı rapora göre, olayların Tahsin Paşa'dan kaynaklandığı anlaşılıyor. Muhafazakâr milletvekili Bartlett'e göre, olayın Osmanlı Padişahı ya da askerleri tarafından organize edildiğine dair hiçbir delil bulunmamaktadır.

yaşanmasını ve olayların tüm Bitlis vilayetine yayılmasını önlemek suretiyle isyanı bastırmayı başarmışlardır. Bundan bir ay sonra da Muş Vakası olarak bilinen olay yaşanmış, burada da Müslümanlarla Ermeniler sokak çatışmaları yaşamışlardır.⁷⁰

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.) 53/116, lef. 1, 2, 3; 80/28.

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Odası (A. MKT. MHM.) 750/13 lef. 3, 6, 15, 16, 22, 23, 24, 41, 42;; 751/15 lef. 4, 5.

Babiali Evrak Odası (BEO) 254/18979, lef. 1, 3, 4; 272/20355, lef. 1, 4; 463/34693; 464/34736, 561/42044.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT) 1875/108; 1878/75; 321/50, lef. 1,2, 3; 91/25, lef. 1.

Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2846/44.

İrade Dâhiliye (İ. DH.) 1279/100654; 1319/17;

İrade Hususi (İ. HUS.) 32/116; 35/17.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 124/5345, lef. 1-2.

İrade Taltifat (İ. TAL.) 20/43; 30/26.111

Şura-yı Devlet (ŞD.) 2604/15.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.) 313/73; 49, 56; 320/116, 320/58.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 158/25; 160/44, lef. 1-3; 158/51; 159/52; 162/1; 162/8; 167/32; 66/13.

Yıldız Mâbeyn Başkitâbeti (Y. PRK. BŞK.) 24/80, lef. 1, 4, 5, 7, 8, 9, 11.

Serkurenalık Evrakı (Y. PRK. SRN.) 4/6, lef. 1-4.

Yıldız Parakende Evrakı Umumi (Y. PRK. UM.), 23/41; 31/60.

2. Süreli Yayınlar

Chicago Daily Tribune, Jan 29, 1895.

New York Times, Jan 29, 1895.

New York Times, May 9, 1895.

The Manchester Guardian, Apr 10, 1895.

The Manchester Guardian, Jan 29, 1895.

The Scotsman, Apr 16, 1895.

The Scotsman, Apr 30, 1895.

The Times, Apr 28, 1895.

⁷⁰ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, s. 164; Yüksel, agm., s. 179.

The Washington Post, Jan 29, 1895.

3. Araştırma ve Tetkik Eserler

AZAP, Eralp Yaşar, *Bitlis Salnameleri (Devlet-Vilayet-Maarif)*, Betav Yayınları, İstanbul 2017.

CIRIK, Bülent, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, Çev. Mariam Arpi, Peri Yayınları, İstanbul 2003.

DEMİRTAŞ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, Sayı:1, 2007, s. 131-149.

GAWRYCH, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians (1874-1913)*, Tauris 2006.

GÜLMEZ, Nurettin, "Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı" *Belleten*, Cilt LXX, Sayı: 258, Ağustos 2006, s.695-741.

Hüseyin Nazım, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

YILDIRIM, Tahsin- Hüseyin Nazım, *Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, Selis Kitaplar, İstanbul 2003.

KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KARPAT, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, The University Of Wisconsin Press, Wisconsin 1985

KIRMIZI, Abdulhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yay., İstanbul 2007.

MAYEWSKİ, *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*, Rusçadan Mütercimi: Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330/1914.

MİLLER, Owen, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*, PhD dissertation in the Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 2015.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, I, (Belge No 22), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1985.

SELVİ, Haluk, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)", Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2014.

SELVİ, Haluk, *Mihran Damadyan: Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Timaş Yay., İstanbul 2009.

ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

ŞAŞMAZ, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı*, Kitabevi, İstanbul 2004.

HISTORY
STUDIES

168

Volume 12
Issue 1
February
2020

Correspondence relative to the Armenian Question, and reports from her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London 1896.

YÜKSEL, Mevlüt, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 165-194.

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

169

*Volume 12
Issue 1
February
2020*